

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

**Д. Жалолова,
Х.Боқиева**

**“СУД-БУХГАЛТЕРИЯ ЭКСПЕРТИЗАСИ” фанидан
ўқув қўлланма**

5340900 “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” бакалавриат йўналишида

Тошкент 2005

Аннотация Ушбу ўқув қўлланма бухгалтерия ҳисобидаги сўнги ўзгаришлар ва янгиликлар асосида тузилган бўлиб, В.340900 “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” бакалавриат йўналишида таълим олаётган талабаларга мўлжалланган. Бу фан саккизинчи семестрда ўқитилиши режалаштирилган бўлиб, унда маъруза матни билан биргаликда таянч сўз ва иборалар, такрорлаш учун саволлар, адабиётлар рўйхати тавсия этилган.

Ўқув қўлланма «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» кафедраси мажлисида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган. «__» _____ 200_й __-сон мажлис баёни .

«Бухгалтерия ҳисоби ва аудит»
мудири: Хамдамов Б.Қ

кафедраси

Ўқув қўлланма Тошкент Молия Институтининг қошидаги Олий ўқув юртлараро илмий-услубий Кенгаш мажлисида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган .
«__» _____ 200_й __-сон мажлис баёни.

Ректорнинг ўқув ва методик
ишлар бўйича муовини: А.Ваҳобов

Муаллифлар:

кат.ўқ. Жалолова Д.Р.
кат.ўқ. Боқиева Ҳ.А.

Тақризчилар:

Н. Жўраев иқтисод фанлари
доктори, профессор
Б.А. Хасанов иқтисод фанлари
доктори, профессор

Маъсул муҳаррир:

Б.Қ. Хамдамов иқтисод фанлари
номзоди, доцент

Илму фан шундай бир сохаки қариб қолиш, кексайиш, сафдан чиқиб қолиш каби ҳолатлар унинг табиатига бегонадир.

Кириш

Республикамиз мустақиликка эришганидан кейин илгариги иқтисодий тузум ўрнига жаҳон стандартларига мос демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш модели танлаб олинди. Шунинг учун ҳам ўтиш даврида ҳуқуқий асосларни шакллантириш, ислоҳотларнинг қонуний-ҳуқуқий баъзасини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш вазифаси қўйилди.

Маълумки Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг қарор топтирилиши, кўп укладли иқтисодиётнинг вужудга келтирилиши барча жабҳада бўлгани каби, бухгалтерия ҳисоби борасида ҳам улкан ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Бухгалтерия ҳисобидан фойдаланувчилар сони анча кенгайиб бораётганлиги интеграция жараёнларини чуқурлашайтганлиги бухгалтерия ҳисобини жаҳон андозаларига кўчиришни янада қаттиқроқ талаб қилмоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида барча мутахассислар жумладан ҳисоб ва аудит мутахассисларнинг мавқеи ортади. Шу сабабли ушбу мутахассисликни тайёрлаш бир мунча яхшиланиши керак. Бухгалтерия ҳисоби ва аудит ходимлари хўжаликни юритишга ёрдам кўрсатиши, турли хўжалик ҳолат ва муҳитларини тез ва беҳато аниқлаб иш кўриши бозор вазиятлари ва улардаги йўналишларни тушуниб етиб бошқарув қарорларини қабул қилишда раҳбариятга пухта асосланган тавсияларни тақдим этишлари керак. Бойликлар талон-тарожи, мансабдорлик ва хўжалик жиноятларини суриштириш ва тергов қилишда иқтисодий фанлар жумладан махсус бухгалтерия ҳисоби билимлари қўлланилади. Махсус билимлар орасида суд-бухгалтерия экспертизаси муҳим ўринда туради. Экспертиза ишларининг мураккаблиги, уни ўтказишда махсус билимлар талаб қилинганлиги сабабли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари мутахассис бухгалтерларга турли масалалар билан мурожат қилишади. Бухгалтер, аудиторлар тергов ходимлари топшириғига кўра ҳужжатли аудит ўтказиши, тергов ишида иқтисодий масалаларни ечишда маслаҳатлар беришади, эксперт текшириш ўтказишда қатнашиб хулоса далолатнома тайёрлашлари мумкин. Тергов ва судда кўрилайтган ишларга далил сифатида хулоса далолатнома тайёрлаш билан биргаликда хўжаликка етказилган моддий зарарни аниқлаш ва камомадни ундириб олишда бухгалтерия экспертизасини аҳамияти ортиб боради.

Суд-бухгалтерия экспертизаси курси иқтисодий олийгоҳларнинг «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» мутахассисликлари бўйича билим олаётган талабалар учун ихтисос берадиган фан ҳисобланади.

Ушбу ўқув қўлланмада суд-бухгалтерия экспертизасининг назарий асослари ёритилган. Шунингдек савдо, умумий овқатланиш автотранспорт ва қурилиш корхоналарида содир этилувчи моддий бойликларни ўғирланишига доир муомалаларини ҳужжатларга асосан экспертлик текшириш тартиби кўрсатилган. Экспертиза материалларини яқунлаш ва расмийлаштиришга мисоллар келтирилган.

1-боб. Суд - бухгалтерия экспертизасининг моҳияти ва вазифалари.

1.1. Бозор иқтисодиёти шароитида суд бухгалтерия экспертизасини ўтказишнинг моҳияти ва аҳамияти.

Бозор иқтисодиёти шароитида барча мутахассислар, жумладан, ҳисоб ва назорат мутахассисларининг мавқеи ортади. Шу сабабли уларни тайёрлашни бирмунча яхшилаш зарур. Бухгалтерия ҳисоби ва назорати ходимлари хўжаликни юритишга ёрдам кўрсатиш, турли хўжалик ҳолат ва муҳитларини тез ва бебаҳо аниқлаб иш кўриш, бозор вазифалари ва улардаги йўналишларни тушиниб етиб, бошқарув қарорларини қабул қилишда раҳбариятга пухта асосланган тавсияларини тақдим этишлари керак. Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказишда иқтисодий фанлар, жумладан, махсус бухгалтерия ҳисоби билимлари қўлланилади. Махсус билимлар орасида суд-бухгалтерия экспертизаси муҳим ўринда туради. Экспертиза ишларининг мурракаблиги, уни ўтказишда махсус билимлар талаб қилинганлиги, сабабли ҳуқуқга турли масалалар билан муражаат қилишади бухгалтер, назоратчи-тафтишчилар тергов ходимлари топшириғига кўра ҳужжатли тафтиш ўтказиши, тергов ишида иқтисодий масалаларни ечишда маслаҳат бериши, далолатнома тайёрлашлари билан биргаликда хўжаликка етказилган моддий зарарни аниқлаш ва камомадни ундириб олишда суд бухгалтерия экспертизасининг аҳамияти ошиб боради.

Бозор иқтисодиёти шароитида суд бухгалтерия экспертизаси.

Савдо, умумий овқатланиш, автотранспорт ва қурилиш корхоналарида содир этилувчи моддий бойликларнинг ўғирланишига доир муаммоларни ҳужжатларга асосан экспертлик текшириш тартиби кўрсатилган.

Экспертиза деб - жиноят процессуал қонуни асосида, фан ва техниканинг, санъат ва иқтисодиётнинг айрим соҳаларидаги мутахассислар, касб-хунар эгалари томонидан терговда ёки суд муҳокамасида келиб чиқадиган баъзи камчиликларни аниқлаш мақсадида объектлар устида олиб бориладиган текшириш экспертиза ишлари ҳисобланади.

Экспертизанинг асосий вазифаси олиб борилган текширишлар натижасида аниқ шахс, объект-далилий ашё, моддий қолдиқлар, излар юзасидан уларнинг айнанлиги ёки қайси гуруҳга мансублиги ҳақида ахборот беришдир.

Эксперт - бу фан - техника, хунар, санъат соҳасида махсус билимга эга бўлган (мутахассис), экспертиза муассасаларидан бирида ишловчи процессуал шахсдир.

Махсус билимга эга бўлган мутахассис эксперт сифатида хизмат қилиши мумкин.

Терговчи ёки суд гарчанд махсус билимларга эга бўлсалар ҳам, бироқ, уларга икки вазифани бажариш ҳуқуқи берилмаган. Улар ўзларининг процессуал ҳолатлари сабабли суд ёки терговда эксперт сифатида қатнашишлари мумкин эмас. Бироқ уларнинг махсус билимларидан хабардорлиги, тергалаётган ишни чуқурроқ ўрганишга, терговни тўғри олиб боришга, айрим масалалар устида фикр ва мулоҳазалар юритишга ва айниқса экспертнинг берган хулосасига объектив баҳо беришга ёрдам беради. Экспертиза ўтказишни суриштирув, дастлабки тергов органлари ёки суд ўзининг махсус қарори ёки ажрим билан мутахассисларга топширилади.

Экспертиза текширишларининг объектив характерига кўра турли-туман доимий ашёлар, излар, микроэлементлар ва бошқалар бўлиши мумкин.

Фаннинг соҳасига қараб криминалистик экспертизага: излар юзасидан ўтказиладиган текшириш, ўқ отиш қуроллари, яъни суд-баллистика текширишлари, суд-медицина, суд-психиатрия, суд-биология, суд-бухгалтерия, автотехника, ёнғин техникаси экспертизалари, суд-товаршунослик, суд-агротехника, суд-ветеринария ҳужжатларини текшириш ва бошқа турдаги экспертизалар киради.

Криминалистик экспертиза Адлия вазирлиги қошидаги махсус суд экспертизалари илмий-текшириш институтида ёки лабораторияларида, ички ишлар вазирлигининг илмий-техника бўлинмаларида, Вазирликлар кенгаши қошидаги Давлат хавфсизлиги қўмитасининг экспертиза муассасаларида, вилоят ички ишлар бошқариш қошидаги криминалистик экспертиза бўлинмаларида ўтказилади.

Экспертиза объектив ўтказилиши малакали эксперт танланиши, уларнинг жавоб хулосалари илмий асосланишини ҳамда агар хатога йўл қўйилган бўлса, уларни тузатишни таъминловчи томон билан суд-бухгалтерия экспертизаси моҳияти ўзаро ўзвий боғланишидир. Бухгалтерия экспертизацияни тайинлаш ва ўтказиш жараёнида процессуал шартларга риоя қилинмаса, у ҳолда экспертизанинг далиллар ечишнинг процессуал услуби ўз хусусиятини йўқотади.

Эксперт бухгалтер иши икки мустақил, лекин ўзаро боғлиқ қисмлардан иборат. Биринчи қисмда терговчи ёки суд тақдим этган ҳужжатлар ва бошқа материаллар мутахассис томонидан текширилади. Бунинг учун бухгалтерия ҳисоби тармоқларидаги ҳисоби ва хўжалик фаолияти таҳлили соҳасидаги махсус билимлардан фойдаланилади.

Тақдим этилган ҳужжат ва бошқа материалларни текшириш натижаларини эксперт-бухгалтер жавоб-хулоса шаклида расмийлаштирилади ва терговчи ёки судга маълум қилади.

Жавоб-хулоса тузиш эксперт-бухгалтер ишининг иккинчи қисми бўлиб, далилларининг янги манбаини, жиноий иш бўйича янги далиллар ҳисоблангани фактлардан ташкил қилади.

1.2. Суд бухгалтерия экспертизасининг вазифалари.

Суд-бухгалтерия экспертизаси соҳасидаги назарий текшириш тадқиқотларнинг вазифаси ҳалқ хўжалиги турли тармоқлардаги талон-тарож ва суистеъмоллар билан боғлиқ бухгалтерия ҳисоби операцияларини текшириш методикасини ва умумий низомларни (ташкилий негиз ҳуқуқий ва назарий) ишлаб чиқишдан иборатдир.

Суд-бухгалтерия экспертизаси ва унинг илмий асослари тигиз алоқада ва ўзаро шартли бўладилар.

Суд-бухгалтерияси экспертизаси, унинг мазмуни тергов ва суд фаолиятида бухгалтерия ҳисобининг тадбиқ этилишига доир назарий ва амалий масалаларни текшириш ва ўрганиш, суриштиришда, тергов қилишда ва судда кўриш жараёнида ҳужжатли тафтиш, инвентаризация ва суд-бухгалтерия экспертизани ўтказиш техникаси, ташкил қилиш ва методологияси илмий асосларини белгилашдан иборатдир. Жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича адолатли ҳукмнинг амалга ошишига ёрдам бериш, иқтисодиёт соҳасида жиноят ва ҳуқуқ бузишларга йўл қўймаслик, келажакда хўжалик ҳуқуқ бузишларни огоҳлантиришга доир тадбирларни белгилаш суд-бухгалтерия экспертизанинг асосий мақсадидир. Эксперт-бухгалтернинг вазифаси Суд-бухгалтерия экспертизаси фани предмети билан бевосита алоқадордир.

Аниқ жиноий ва фуқаролик ишларнинг ҳақиқий вазиятлари суд-бухгалтерия экспертизасининг предмети ҳисобланади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси объектларига бирламчи ҳужжатлар, бухгалтерия ҳисоби регистрлари ва ҳисобот, тафтиш далолатномалари ва ишнинг бошқа материаллар киради. Иқтисодиёт, бухгалтерия ҳисоби хўжалик фаолияти назорати ва таҳлилидаги ўзгаришлар сабабли суд-бухгалтерия экспертизаси предмети, текшириш объектлари ҳам ўзгариб боради.

Экспертиза ўтказиш ўзининг изчиллиги жиҳатидан дастлабки ва такрорий экспертизага бўлинади. Дастлабки экспертиза иш юзасидан биринчи навбатда ўтказилган экспертизадир. Такрорий экспертиза эса дастлабки экспертиза хулосалари билан келишилмайдиган ҳолда қайта тайин қилинади. Бундай ҳолатлар, кўпинча, экспертиза хулосаси билан жиноят ишидаги материаллар ўртасида жиддий қарама-қаршилик мавжуд бўлган, экспертиза хулосалари ноаниқ ёки ишонарсиз бўлса, текшириш методлари нотўғри ёки эксперт ўз вазифа доирасидан четга чиқиб кетган бўлса ва айбланувчи асосли важлар келтирса, мазкур масала илмий жиҳатдан ҳал қилинмаган бўлса, шу ишдан экспертиза тайин қилиниб уни ўтказиш бошқа экспертизаларга топширилади.

Текширишнинг ҳажмига қараб экспертиза асосий ва қўшимча экспертизаларга бўлинади.

Қўшимча экспертиза асосий экспертизага саволларга янги қўшимча саволлар қўшиш, ишда янги ҳолат ва материаллар тўпланиши каби пайтларда тайин қилинади. Қўшимча экспертизани биринчи экспертга топшириш ҳам мумкин. Чунки бунда эксперт иш материали билан таниш бўлиб, экспертиза ўтказиш муддатини қисқартиришга ва асосли бўлишга кўмаклашади.

Одатда, текшириляётган объектлар катта ҳажмда ёки мураккаб бўлади. Экспертли текширишни экспертнинг фақат бир ўзи, комиссияликда эса бир соҳадан бир неча мутахассис олиб боради.

Тартибда такрорий экспертиза ёки кўпроқ бўлган экспертлар комиссиясига топширилади.

Комплекс экспертизада бир неча соҳадаги билимлар асосида текширилиб, пировард натижаларига қараб умумий бир хулоса чиқарилади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси текшириш учун махсус эксперт муассасаларига қуйдаги мазмундаги вазифалар тақдим этилади:

1. Товар моддий бойликларни, пул маблағлари камомад ёки ортиқча тўпланиш сабаблари, уларнинг миқдори ҳамда камомад вақти, қаерда содир бўлганлигини текшириш ва аниқлаш. ҳужжатли тафтиш ёрдамида савдо корхоналарида топилган камомад суммаси эксперт текширилиши натижасида ўзгариш мумкин. Камомад ва белгиланган ортиқча бойликларнинг вақтини, таркиби, баъзи ҳолларда эса уларни вужудга келиш ҳолатини эксперт-бухгалтер томонидан текширилиб, қайта аниқланиши мумкин.

2. Хом ашё, материаллар, тайёр маҳсулот ва молларни ҳисобдан чиқарилиши тўғри эканлигини текшириш.

Бу ерда ҳақиқатдан омбордан ўғирланган хом ашё ва мате-риалларни ишлаб чиқариш ҳисобидан камайтириш назарда тутилади. Материалларни ҳисобдан тўғри чиқарилиши ишлаб чиқариш операцияларини текшириш натижасида аниқланади. Мол етказиб берувчиларнинг ҳужжатларида кўрсатилган тайёр маҳсулотларнинг тўғри чиқарилганлиги ҳаридор ва буюртмачилардаги ҳужжатларни эксперт-бухгалтер томонидан таҳлил қилиш йўли билан аниқланади. Савдо корхоналарида содир бўлган қонунга хилоф операцияларини ҳам шу услубда топилиши мумкин.

3. Молиявий бузилиш ҳолларини аниқлаш. Молиявий интизом бузилиш ҳоллари бўйича текшириш ўтказиб эксперт-бухгалтер қуйдаги мазмунда хулоса бериши мумкин: меҳнатга тўлов фондидан ортиқча сарфлаш, агросаноат банки ссудаларининг мақсадга мувофиқ ишлатилмаслиги ва ҳ.к.

4. Корхоналарда белгиланган режаларнинг бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботларида қўшиб ёзиш ҳоллари мавжудлиги ва уларнинг суммасини аниқлаш.

5. Содир бўлган операцияларнинг қонунда белгиланган нормаларига мувофиқ қилинишини текшириш. Содир бўлган молиявий операцияларнинг тўғри ёки нотўғрилиги тавсифнома бериш билан бир вақтда ташкилот ва корхоналараро ҳисоб-китобларнинг ҳақиқий ҳолати норматив актларга мувофиқ келишини аниқлаш эксперт-бухгалтернинг вазифасига киради.

6. Содир этилган суистеъмолларнинг салбий иқтисодий оқибатларини аниқлаш.

7. Мансабдор шахслар ва бошқа мутахассисларнинг ўз хизмат мансабини суистеъмол қилиши натижасида келтирилган моддий зарарни текшириш ва уларни миқдорини аниқлаш.

8. Мазкур ташкилотда қўлланилаётган бухгалтерия ҳисоби методикасининг тўғрилиги ёки унда бирор-бир камчилик мавжудлигини аниқлаш.

Айбланувчи моддий жавобгар шахслар камомад қилинган товар бойликлари ёки пул маблағлари нотўғри ҳамда бухгалтерия ҳисобида йўл қўйилган ҳатолар натижасида содир бўлган деб изоҳ берадилар. Эксперт-бухгалтер айбланувчи берган изоҳни текшириб, камомад суммасини аниқлаш билан биргаликда бухгалтерия ҳисоби ҳолатини ҳам аниқлайди.

9. Бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисобот қоидаларига риоя қилмаслик ҳолларини аниқлаш. Баъзан бухгалтерия ёзувларидаги тузатишлар ҳужжатлар билан асосланмаган ҳолда бўлиши аналитик ҳисоб регистрлари юритилмаганлиги ҳисоб

регистрларидаги ёзувлар ҳужжатларга тасдиқланмаслиги мумкин. Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот қоидаларнинг бузилиши оқибатида суистеъмол содир бўлади. Бундай ҳолда бузишларни топиш эксперт-бухгалтернинг муҳим вазифаларидан биридир.

10. Ҳужжатли тафтиш ўтказиш усули тўғри ёки нотўғри эканлигини аниқлаш. Жиноий ёки фуқаролик ишлар бўйича ўтказилган ҳужжатли тафтишнинг сифати муҳим аҳамиятга эгадир. Тафтишнинг сифатсиз ўтказилиши оқибатида жойларда йўл қўйилган суис-теъмолликлари аниқланмаслиги ёки белгиланган тартибга риоя қилмаслик ҳоллари тўғрисидаги тафтиш ўтказиш талаб қилинмаса, тафтишда аниқланган молиявий суистеъмол мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, текширишда қўлланган услублар тўғри ёки нотўғри эканлиги эксперт-бухгалтер томонидан аниқланади.

11. Мансабдор ва моддий жавобгар шахслар томонидан суистеъмол содир бўлишига таъсир қилувчи муҳит ва вазиятларни топиш.

12. Фуқаро ишлари судида ёки хўжалик судида кўрилганда ташкилот ва корхоналар орасида ҳисоб-китобларни ҳақиқийлигини аниқлаш.

13. Суистеъмолларга қарши курашга қаратилган тақлифлар ишлаб чиқиш. Аниқланган суистеъмолларнинг содир бўлишига қандай тавсилот таъсир кўрсатилганлигини аниқлаш эксперт-бухгалтер вазифасига киради. Агар ушбу суистеъмоллар ҳисоб юритишнинг қониқарсиз ҳолати, хўжалик операцияларни ҳужжатларда нотўғри расмийлаштирилиши таъсирида бўлса эксперт-бухгалтер ўз компетенцияси доирасида уларни бартараф қилиш чора-тадбирларини ишлаб чиқади.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

1. Тратта – ўтказма вексель.
2. Корректировка – тўғрилаш проводкалари.
3. Эксперт.
4. Экспертиза.
5. Тафтиш.
6. Терговчи.
7. Аудитор.
8. Айбдор.
9. Суд.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Махсус билимлар орасида Суд-бухгалтерия экспертизаси фанини ўрни қандай ва уни асосланг?
2. Экспертиза, эксперт сўзларининг маъноси қандай?
3. Суд-бухгалтерия экспертизаси предмети ўз ичига қандай ҳоди-саларни олади?
4. Суд-бухгалтерия экспертизасининг қандай вазифалари мавжуд?
5. Экспертизани қандай усуллари мавжуд?

2-боб Суд-бухгалтерия экспертизасининг предмети ва услуги.

2.1. Суд-бухгалтерия экспертизасининг предмети ва объектлари.

Суд-бухгалтерия экспертизаси, суд экспертизасининг ниҳоятда кенг тарқалган турларидан бири бўлиб, уни ўтказиш зарурияти суриштирув тергов ёки суд тергови давомида бухгалтерия ҳисоби соҳасида махсус билимлар қўлланилшини талаб этилган ҳолларда пайдо бўлади. Экспертиза объектларини материалларда мустаҳкамланган ва жиноят-процессуал ва фуқаро-процессуал қонунчилигида кўзда тутилган маълумотлар манбаларидир. Суд бухгалтерия экспертизаси объектлари бўлиб, ҳужжатлар ёки асосий манба бўлиб хизмат қилувчи дастлабки маълумотни тошувчи улар ўрнидаги ифодаланган хўжалик операциялари ҳамда ўзида ифодаловчи ҳисоб регистрлари (китоблар, ведомостлар, карточкалар, табелограммалар ва бошқалар).

Суд-бухгалтерия экспертизасининг барча объектлари икки гуруҳга бўлинади:

Биринчи гуруҳга бухгалтер ҳисобини амалга ошириш воситалари сифатида хизмат қилувчи ҳужжатлар, (яъни ҳужжатли тафтиш). Иккинчи гуруҳга эса, барча бошқа ҳужжатлар, яъни ҳужжатли тафтиш тадқиқот далолатномалари, справкалар, кўчирмалар ва турли ташкилотларнинг хабарлари, айбланувчи, фуқаролик даъвогари, гувоҳларнинг сўроқ баённомалари киради. Эксперт бухгалтернинг ўз олдига қўйилган масалалар бўйича маълум фикр чиқариш учун зарур бўлган материалларни тўплаш ҳуқуқига эга эмас. У фақатгина ихтиёрига берилган материалларни тадқиқ қилади. Эксперт қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги фикрни экспертиза тайинлаш тўғрисида қарор эълон қилинган вақтда ҳам, шунингдек, уни ўтказиш давомида ҳам билдириши мумкин. Бу оғзаки баённомага киритилади ёки ёзма равишда билдирилиши мумкин. Эксперт айнан қандай қўшимча материаллар ва қайси тақиқотлар тафтиш ўтказишда унга кераклигини кўрсатиш зарур. Фикрни қондирилиши рад этилган эксперт тадқиқ этишни давом эттиради. Хулоса бериш имконияти мавжуд бўлмаган тақдирда эса экспертиза тайинланган органга хабар қилади. Агар қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги тавсиянома муносабати билан тергов (суд) ҳаракатлари ўтказиш зарур бўлса, эксперт уларда иштирок этиш учун чақирилиши мумкин.

Молия вазирлиги, тармоқ вазирликлар, идора ва раҳбар ташкилотларининг қарор, фармойиш, кўргазма ва буйруқлари экспертиза объектлари сифатида қараб чиқилиши мумкин эмас. Бу далолатномаларида айрим корхона, ташкилот, муассасалар учун мажбурий бўлган бухгалтерия ҳисоби юритишнинг умумий нормалари қамраб олинган. Улар эксперт-бухгалтер фаолиятининг норматив асоси бўлиб хизмат қилади. Мазмуни эса хулоса бериш учун қўлланиладиган махсус билимларнинг бир қисми мазмунидан иборатдир. Эксперт бундай турдаги норматив далолатномалар мавжуд бўлган материалларни талаб қилиш тўғрисидаги тавсияномани баён қилишга ҳақли эмас. Бундай зарурият туғилган ҳолларида унинг ўзи мазкур ҳужжатлар билан танишиш чораларини кўриши зарур.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги тизимидаги илмий-тадқиқот институтлари ва суд экспертизаси лабораторияларига куйидаги асосий функцияларни бажариш вазифаси топширилган.

1. Суриштирув, дастлабки тергов ва суд фанларнинг топширишга кўра жиноят ва фуқаро ишлари бўйича суд экспертизаларини амалга ошириш.
2. Суд бухгалтерия экспертизасининг назарий асослари ва янада такомиллашган методларни ишлаб чиқиш мақсадида илмий-тадқиқотлар олиб бориш.
3. Экспертиза материаллари ва махсус билимлар асосида жиноятнинг олдини олиш юзасидан ташкилий ва илмий техникавий таклифлар ишлаб чиқиш.
4. Тергов ва суд ҳаракатларини амалга оширишда илмий техникавий ёрдам кўрсатиш (уларда мутахассис сифатида иштирок этиш).
5. Суриштирув, прокуратура ва суд органларнинг ходимлари биргаликда суд экспертизаси имкониятларидан хабардор бўлиб туриш мақсадида илмий-методик ишлар олиб бориш.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш Адлия вазирлигининг эксперт муассасаларда суд бухгалтерия экспертизалари ўтказиш тўғрисидаги йўриқнома ишлаб чиқилган. Бу қўлланма барча эксперт фаолиятига ва штатсиз ходимларга тўла тадбиқ этилади. Экспертларнинг процессуал ҳуқуқи, мажбурияти ва маълумоти (суд экспертизалари ўтказишда республикаларнинг қонунчилиги билан тартибга солинади). Эксперт, қонунда кўрсатилган асослар мавжуд бўлган ҳолларда ўз-ўзига жавоб эълон қилиш лабораторик (бўлим) раҳбари томонидан экспертизани амалга ошириш учун қабул қилиши ва ваколатига кирган масалалар бўйича хулосалар бериш.

Экспертиза муассасаси раҳбарлар томонидан экспертизага тақдим этилган материалларни расмийлаштириш қонунчилигига мавжуд кам-чиликлар ва тадқиқотларга таъсир кўрсатувчи бошқа нуқсонлар аниқланганлиги тўғрисида маълум қилиш ишнинг экспертизага тақдим этилган материаллари ва ашёвий далиларнинг сақланиши чораларни кўриш.

-терговчи сўроққа чақирган ёки судда тушунтириб бериш, шунингдек, ўзи берган хулосани тўлдиришни талаб этганда ҳамда суд мажлисида эксперт сифатида иштирок этиш учун судда ҳозир бўлиш.

-қонунбузарлик содир бўлишига имконият яратиб берувчи сабабларни ўрганишга қаратилган таклифлар ишлаб чиқишга мажбурдир.

Суд-бухгалтерия экспертизаси терговчида иш бўйича бухгалтер ҳисоби соҳасидаги махсус билимларни талаб этувчи амалий масалалар туғилиб, уни тергов ва бошқа ҳаракатлар йўли билан ҳал этиш имкониятига йўқ бўлиб қолган ҳолларида тайинланиши зарур. Туғилган амалий саволларни ҳал этиш чоғида терговчи эксперт-бухгалтер ўрнини боса олмаслигини ҳам қайд этиш даркор. Эксперт-бухгалтернинг хулосасисиз у фақатгина ҳаммага маълум бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги билимлар билангина аниқланадиган масалаларни ҳал этиш мумкин.

Эксперт-бухгалтер олдига қўйиладиган саволлар тахминан қуйидаги тартибда шаклланиш мумкин.

1. Тафтишда олдинга қўйилган топшириқни бажариш учун бухгалтер ҳисоби маълумотларни татқиқ этишнинг барча метод ва усуллари билан фойдаланилганми?
2. Тафтиш бирор-бир ҳужжатни қабул қилмаганлиги тўғрими?
3. Мазкур операция бухгалтерия ҳисобида қандай ифодаланиш керак эди ва унинг ҳисоб маълумотлари анализ йўли билан ҳақиқатдан ҳам амалга оширилганлигини текшириш мумкин.

4. Маълум ҳужжатлар бўйича қандайдир моддий бойликларни рўйхатдан чиқариш қанчалик асосли ва ҳужжатли амалга оширилган.
5. Ҳисоб ва назоратнинг амалдаги системасида ҳисобга олинмаган хом ашё материал ва фабрикатларнинг ишлаб чиқаришга тўла келиб тушмаганлигини яшириш ёки кўрсатиш имконияти борми?
6. Хом ашё ва материалларнинг қанча миқдори ишлаб чиқаришга ортиқча ёзиб киритилганми?

Эксперт бухгалтер ишининг хусусиятига кўра текширишда турли услублардан фойдаланилади. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам хўжалик операциялари текширилади, яъни у ҳужжатларни ҳисоб регистрдаги ёзувларни айрим ҳолларда эса ҳужжатни топиш далолатномалари ҳисоботлар айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмалари бошқа соҳаларнинг экспертлар хулосасини тегишлигина таҳлилдан ўтказди.

Ҳужжатлар далолатномалар манбасига киритилган.

Масалан: Инвентаризация қайдномаси далил ҳужжати ҳисобланиб, унинг ёрдамида товар моддий бойликларнинг ҳақиқий борлиги аниқланади.

Ушбу бойликларни талон-тарож қилинганлигини тўғрисидаги жиноий ишни тергов қилишда маълум аҳамият касб этади. Агар ҳужжат жиноятни амалга ошириш воситаси ёки ўзида жиноят изини сақлаб қолган бўлса ёки жиноят объекти бўлса бу ҳолда ҳам далил сифатида тассавур этилади.

2.2. «Суд-бухгалтерия экспертизаси» фанининг методи ва умумий методикаси

Тергов органлари ва суд (бухгалтерия) фаолияти текширилаётган жиноий иш бўйича далилий ашёлар ёрдамида ҳақиқатни аниқлашдир. Ўзбекистон Республикаси ЖПК моддасига мувофиқ қонунда белгиланган тартибда суд, терговчи ижтимоий хавф-хатар мавжудлиги ёки мавжуд бўлмаганлиги ушбу ҳаракатни содир қилган шахс айбдорлиги ва ишни тўғри ечилишга аҳамияти бўлган барча ҳақиқий маълумотлар жиноий иш бўйича далил бўлади. Эксперт хулосаси ана шу далиллар жумласидандир. Суд бухгалтерия экспертизаси предмети қуйидаги белгилар умумлашуви билан тавсифланувчи ҳодисаларни ўз ичига олади:

- 1) улар хўжалик фаолияти билан боғланишдадир;
- 2) улар бухгалтерия ҳисобида ўз аксини топган;
- 3) уларни текшириш доираси суд ёки терговчи берган саволлар билан чекланади;
- 4) ушбу саволларга ишлаб хулоса бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги мутахассис томонидан берилади.

Эксперт бухгалтернинг фаолияти фуқаролик ва жиноий процессуал қонунлар чиқарадиган органлар томонидан (белгиланади) аниқланади. Экспертизанинг объектив ўтказилиши малакали эксперт танланишидадир.

Эксперт бухгалтерия иши икки мустақил лекин ўзаро боғлиқ қисмлардан иборат. Биринчи қисмда терговчи ёки суд тақдим этган ҳужжатлар ва бошқа материаллар мутахассис томонидан текширилади. Тақдим этилган ҳужжат ва бошқа материалларни текшириш натижаларини эксперт бухгалтер жавоб-хулоса шаклида расмийлаштиради ва терговчи ёки судга маълум қилади.

Иккинчи қисмда далилларни янги манбаини жиноий иш бўйича янги далиллар ҳисобланган фактлар ташкил қилади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси объекти бўлиб ҳужжатлар ёки асосий манба бўлиб хизмат қилувчи датлабки маълумотни ташувчи улар ўрнидаги ифодаланган хўжалик операциялари ҳамда ҳисоб регистрлари (китоблар, ведомостлар, карточкалар) ва бошқа материаллар хизмат қилади.

Суд-бухгалтерия экспертизасининг барча объектларини икки гурпуага бўламиз:

1. Бухгалтерия ҳисобини амалга ошириш воситалари сифатида хизмат қилувчи ҳужжатлар.
2. Бошқа барча ҳужжатлар, яъни справкалар, ҳужжатлар, тафтиш далолатномалари турли ташкилотларни хабарлари расмий бўлмаган ҳужжатлар, тергов ва суд ҳаракатининг баённомалари, бошқа мутахассислик бўйича экспортнинг хулосалари, айбланувчи фуқа-ронинг даволари, гувоҳларнинг сўроқ баённомалари киради.

Эксперт бухгалтернинг ўзи олдида қўйилган масалалари бўйича маълум фикр чиқариш учун зарур бўлган материалларни тўплаш ҳуқуқига эга эмас, у фақатгина ихтиёрига берилган материалларни тадқиқ қилади.

Агар материаллар хулоса бериш учун етарли бўлмаса эксперт тегишли экспертиза тайинланган органларга хабар беради.

Суд-бухгалтерия экспертизаси фанининг методи ва умумий методикаси.

Бухгалтерия экспертизасининг ўрганиш методлари бошқа фанлар сингари диалектик материализм методи ҳисобланади. Чунки, ўрганилаётган давлат, кооператив жамоа ва хусусий мулк доимо узлуксиз ҳаракатда, экспертиза эса, ундан мақсадга мувофиқ ва

қонуний равишда фойдаланишни ўрганади. Эксперт бухгалтерия томонидан ҳужжатлар, ҳисоб регистрларидаги ёзувлар ва ишнинг бошқа материалларини текширувида қўлланилувчи усуллар йиғиндиси «Суд-бухгалтерия экспертизаси» фанининг методини тузади.

Ўз навбатида ушбу усулларни икки мустақил, лекин ўзаро боғланишдаги умумий ва хусусий методик усулларга ажратиш мумкин.

Тергалаётган жиноят характерида, иқтисодиёт тармоғи ва жиноят содир бўлган корхона хусусиятидан қатъий назар, турли жиноий ишларнинг материаллари текширилишида умумий методика усуллари қўлланилади.

Бунда қатор суистеъмоллар қаерда амалга оширилмасин, лекин бухгалтерия ҳисобида бирдай қайд этилиши инобатга олинмиши керак. Масалан, нақд пул, товар ва материалларни ўғирланиши бухгалтерия ҳисобида одатда бойликларни очиқ-ойдин ёки беркитилган камомати тариқасида қайд этилади. Шунингдек, иқтисодиётнинг алоҳида тармоқларидаги жиноятларни содир этишнинг кўп усуллари ўзига хос хусусиятга ва ҳисобда қайд этишдаги (кўп усуллари) ўзгачиликка эгадир. Масалан, умумий овқатланиш корхоналарида ва қишлоқ хўжалик корхоналаридаги ўғирликлар ва талон-тарож турли усуллар билан амалга оширилади.

Жиноят хусусиятига кўра уларнинг содир бўлган жойи мазкур корхонада амал қилган ҳужжатлаштириш ва ҳисобда юритиш тартибига кўра матахассис текширишнинг умумий усуллари билан бир қаторда хусусий услубларини ҳам қўллайди.

«Суд-бухгалтерия экспертизаси» фанининг методлари?

1. Бухгалтерия ҳужжатларини таққослаш.
2. Ҳужжатли текшириш.
3. Моделлаштириш.

Услублари.

1. Назорат солиштириш.
2. Муқобил (ўзаро) текшириш.
3. Миқдорий қиймат ҳисобини тиклаш.
4. Ҳужжат ва ёзувларни формаси бўйича текшириш.
5. Арифметик текшириш.
6. Норматив текшириш.
7. Йўқотилган ҳужжатларни тикланишини текшириш.

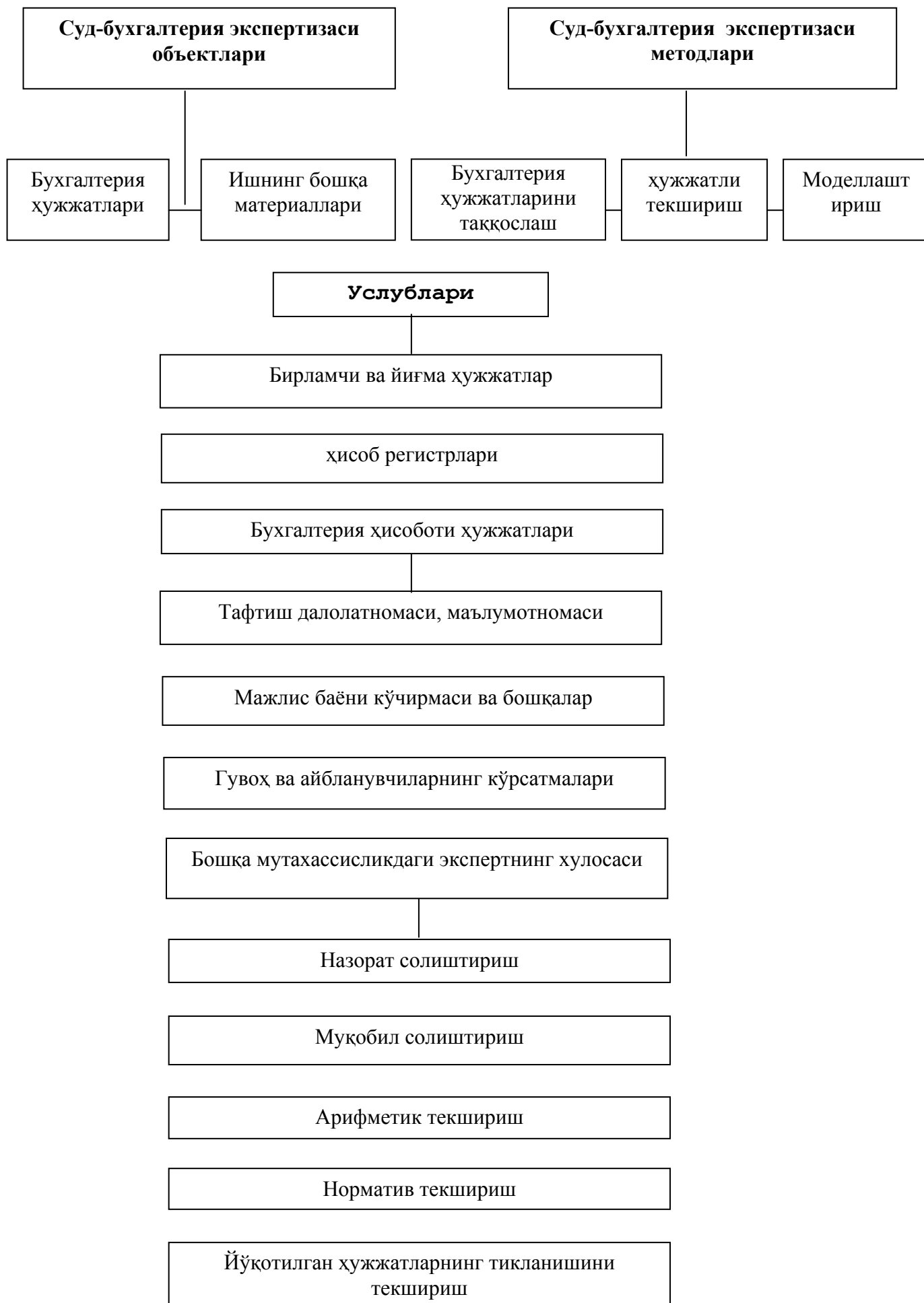
Ушбу методлар, яъни ҳужжатли текшириш, бухгалтерия ҳужжатларини таққослаш, моделлаштириш суд бухгалтерия экспертизасининг муҳим методларига киради. Ушбу методлар Бухгалтерия экспертиза объектларининг текшириш дастури олдиндан белгилангандан сўнг қўлланилади.

Амалиётда кенг тарқалган суд бухгалтерия экспертиза усуллари қуйидагилардан иборат: товар моддий бойликларни ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни назорат солиштириш, турли ташкилотларда ёки бир ташкилотнинг турли бўлимларида сақланаётган ҳужжатларни муқобил текшириш, миқдорий қиймат ўлчовини тиклаш, ҳужжатларни расмий, арифметик ва норматив тиклаш.

Мутахассиснинг вазифаси иш материаллари билан дастлабки танишиш асосида эксперт текшириш дастурининг маҳсули, ишончли ва объектив бажарувчи метод ва услубларни танлашдан иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун мутахассис халқ ҳужалигининг тармоғига тааллуқли корхонасидаги бухгалтерия ҳисобининг бўлим-ларини чуқур ўзлаштириши ҳамда суд-бухгалтерия экспертизаси метод ва усулларидадан моҳирона фойдалана билиши керак.

Суд-бухгалтерия экспертизаси объектлари ва методлари

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Суд-бухгалтерия экспертизаси методи деганда нимани тушинасиз?
2. Суд-бухгалтерия экспертизасининг методик усуллари нимадан иборат?
3. Суд-бухгалтерия экспертизасининг предметини таърифланг.
4. Суд-бухгалтерия экспертизасининг объектларини санаб беринг.

3-боб. Суд – бухгалтерия экспертизасини ташкил этиш

3.1. Суд-бухгалтерия экспертизасини ташкилий шакллари

Суд-бухгалтерия экспертизаси шундай ҳолатларда белгила-надик, унда кўзғатилган жиноий ишнинг терговини олиб борувчи терговчи ишни сифатли ва қонуна тўғри боришида чуқур ва юқори савияли бухгалтерик билимлар лозим деб топса. Албатта ишни олиб борувчи терговчи ҳам маълум бир бухгалтерик билимларга эга бўлиши ва оддий ҳисобларни ўзи бажариши ёки тергов вақтида айбланувчининг ёхуд гувоҳларнинг кўрсатмаларини таҳлил этиш мумкин. Хусусан иш юзасидан жиноий ишга қўл урган шахслар, моддий жавобгар шахслар юритган ҳар бир ҳужжат ва материалларини таҳлил қилиб янги фактларни очиши ҳам мумкин. Лекин бундай ҳолатларда терговчи суд бухгалтерия экспертизасининг ёрдамисиз кўзланган ютуққа эриша олмайди.

Эксперт бухгалтериянинг ҳулосасисиз терговчи иш юзасидан қўйидаги масала ва саволларни ҳал этишга ҳақ - ҳуқуқи бор. Бунда у бухгалтерия ҳисобининг умумий қоидалари билан таниш бўлгандагина ушбу қўйидаги саволларни ҳал этиш мумкин:

-жиноий иш юзасидан йиғилган материалларда бухгалтерик-ариф-метик ҳисоб - китоблар камомадни аниқлаш, кассадаги ортиқча ва етишмайдиган пул суммасини аниқлаш ва ҳоказолардир. Бу ҳолларда бухгалтерия экспертизаси белгиланмайди. Терговчига тафтиш ҳуло-салари ва якуний ҳисоб-китоблар ҳужжати тақдим этилса, ёки корхо-нанинг ҳисоб ёзувлари терговчига шахсан топширилса бухгалтерия экспертизаси тайинланиши ҳам мумкин. Баъзан эксперт-бухгалтер олдида ўтказилган тафтиш маълумотларини текшириш, таҳлил этиб ҳулоса бериш, тафтишнинг сифатига баҳо бериш каби саволлар ҳам қўйилади. Бундай кўринишдаги суд-бухгалтерия экспертизаси тер-говчи томонидан йиғилган материалларни обдон кўздан кечириб, танишиб чиққанидан сўнг белгиланади. Агар айбланувчи томонидан “тафтиш нотўғри ёки бирор бир методдан фойдаланилмай ўтказилди”-деган даъво юритилса терговчи бундай маълумотни, албатта, бухгалтер эксперт билан биргаликда текшириб чиқиши лозим. Суд-бухгалтерия экспертизаси сифатли ва қисқа муддат ичида якунланишга иш юзасидан йиғилган материалларнинг (текширув материаллари, тафтиш материаллари ва инвентаризацияси) тўлақонлиги ва сифатлилиги ҳам таъсир кўрсатади. Сифатсиз мате-риалларга қўйидагилар киради:

- тафтиш ҳулосаларининг асоссизлиги;
- тафтиш ўтказишда моддий жавобгар шахс иштирок этмаслиги;
- тафтиш ёки инвентаризация ҳулосасида комиссия имзоларининг тушунарсиз ёки қалбаки ёки умуман йўқлиги ва ҳоказолар.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказишни белгилашдан ва экспертга материаллар тақдим этишдан аввал, терговчи йиғилган материаллар билан яқиндан танишиб чиқиши лозим. Шу билан бир қаторда, эксперт бухгалтернинг ёзма аризаси ёки талабномасига асосан қўшимча материаллар йиғиши ва жиноят содир этилган тизимдаги барча ҳужжатларни сақлаб қолиши керак.

Акс ҳолда, жиноятни содир этган шахс ёки моддий жавобгар шахс қалбаки ҳужжат ва ёзувларни йўқ қилишлари мумкин.

б) ҳужжатларни олиб қўйиш далолатномаси ва уларни тикланганлиги тўғрисидаги қарор, тинтув ва топиб олиш далолатномалари ва бошқа шунга тегишли бўлган ҳужжатлар.

в) айбланувчи ёки шубҳа остидаги шахсларни тергов қилингани ҳақидаги далолатномаси, гувоҳларни тергов қилинганлиги тўғрисидаги далолатнома. Мисол учун инвентаризация ўтказган комиссия аъзолари сўроқ қилиниб, улар ўртасида юзлаштириш хулосалари.

г) ишга алоқаси бўлмаган, лекин далилий ашё сифатида терговчи томонидан ишга тикилган ҳужжатларнинг текширув далолатномаси.

д) эксперт бухгалтернинг хулосаси бошқа соҳа мутахассисининг хулосасига таяниши лозим бўлган мураккаб ҳолатларда, экспорт бух-галтерга шу соҳа мутахассислигининг хулосалари тақдим этилиши лозим. Масалан товаровед - экспертнинг хулосаси.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш шарт деб топилган ва бунинг учун ҳужжатлар етарли даражада йиғилгандан сўнг, экспертизани тезкорлик билан бошлаб юбориш керак. Чунки экспертиза кўп ҳолларда жуда чўзилиб кетиши мумкин. Бу эса терговда салбий характерга эга.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш муддатини тайинлашдан аввал, терговчи эксперт олдига қўйиладиган саволлар тўп-ламини тайёрлайди. Бундай саволларни тайёрлаб экспертга тақдим этиш учун терговчига иш юзасидан йиғилган материаллар етарли бўлиши, қисман бўлса ҳам иқтисодий билимларга эга бўлиши, у ёки бу корхонанинг юритилаётган ҳисоб - китоб асослари билан танишган бўлиши керак. Агар терговчи тафтиш материаллардан, ўтказилган инвентаризация материалларидан ва бошқа материаллардан шубҳаланса, тўғри эканига гумон қилса, у ҳолда ушбу материалларни экспертга топшириш билан бир қаторда тузилган саволлар тўпламига қуйидаги саволларни киритиши мумкин.

- ўтказилган тафтиш, инвентаризация ёки бошқа турдаги текширувлар далолатномаларига асосланган ҳолда жинойий иш содир қилинган даври ёки текширувларда текшириш методлари тўлақонлигича олиб борилганлигини аниқлаш.

- Тафтишчилар хулосасига таяниб ушбу хулоса ва бошқа ҳужжатлар тўғри текширилганми?

- Инвентаризация ўтказилганлиги тўғрисидаги акт ва бошқа ҳужжатлар бухгалтерия, омбор ҳужжатлари билан фарқ қиладими хусусан (санаси, имзоси, номланиши ва ҳоказолар), шундай мураккаб ва чалкаш жинойий ишлар бўлиши мумкинки, бундай ҳолатларда терговчи эксперт олдига қўйиладиган саволларни маслаҳатчи-бухгалтер билан биргаликда тузиши керак бўлади. Бундай саволлар материалларни тайёрлашда терговчи маслаҳатчи-бухгалтер сифатида тақлиф этилган экспертни ишга жалб қилиш ҳуқуқига эга. Агар эксперт - бухгалтер юқори малакали бўлса, у ҳолда терговчининг хоҳиши билан у ҳам маслаҳатчи-бухгалтер ҳам эксперт бухгалтер вазифасини ўташи мумкин. Бу эса ўз навбатида терговчининг ҳисоботида ва баённомасида қайд этилади.

Терговчи суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлашдан олдин шу ҳолда қарор чиқаради ва шу қарорни тасдиқлатади. Терговчи қарорда қуйидгиларни кўрсатади.

а) экспертиза ўтказиш учун асос.

б) экспертиза ўтказувчи корхонанинг номи, манзилгоҳи, эксперт- бухгалтернинг фамилияси ва мансаби.

в) эксперт-бухгалтер олдига қўйилаётган саволлар тўплами.

г) экспертиза ихтиёрига тақдим этилаётган материаллар тўплами.

Амалиётда эса терговчилар ҳар вақт ҳам экспертиза ўтказиш учун асосни кўрсатавермайдилар. Баъзи ҳолларда эса чиқарилган қарорида ҳам экспертнинг ихтиёрига тақдим этилган материаллар рўйхатини кўрсатмайдилар. Бундай ҳоллар экспертни чалғитади, материаллар билан танишиб чиққунга қадар вақтини олади, аниқ бир хулоса айтолмайди, натижада экспертиза муддати чўзилиб кетади. Терговчи иш юзасидан йиғилган материалларни экспертга тақдим этиб у билан шахсан танишади. Агар материаллар тўплами жуда катта, ёки бухгалтерик материаллар бўлмаган бошқа тергов материаллари билан аралаш ҳолда бир ишга тикилган бўлса, у ҳолда эксперт терговчи хузурида ўтириб материаллар билан танишиб экспертиза ўтказади. Қарорда иш юзасидан очилган варақалар бетлари кўрсатилади. Бундай ҳол экспертни адашмасликка ёрдам беради.

Терговчи экспертга қуйидаги асосда иш юритиши учун шароит яратиб беради.

а) хулоса бериш учун асос бўлиб хизмат қилувчи ҳужжатлар (бухгалтерия ҳужжатлари, ҳисоб регистрлари, китоб ва журнал ордер ва терговчи томонидан йиғилган бошқа материаллар);

б) экспертиза ишлари тааллуқли бўлган ҳужжатлар (тергов далолатномалари, бошқа соҳа мутахассисларининг хулосалари);

в) далил сифатидаги ашёвий материаллар расм нусхалари;

Бухгалтерик ҳужжатлари терговчи томонидан эксперт учун бутун экспертиза ўтказиш даврига берилиши мумкин. Бошқа ҳужжатлар билан терговчи экспертни иш бошланиш арафасида ёки янги ҳужжат ва материаллар топилган захоти таништиради.

Агар эксперт – бухгалтер учун зарур бўлган ҳужжат йўқ бўлса ёки айбланувчи томонидан атайлаб йўқ қилинган бўлса, у ҳолда терговчи эксперт бухгалтер билан биргаликда бундай ҳужжатга тенг бўлган бошқа алмаштирувчи ҳужжат ахтарилади.

3. Суд-бухгалтерия экспертизаси мутахассислигининг иштироқи ва унинг бошқа экспертизалари билан боғлиқлиги. Давлатнинг ижтимоий мулкани муҳофаза қилиш борасида мамлакатдаги жиноий ишларга қарши курашда фақатгина юридик билимлар эмас, балки махсус иқтисодий билимлар ҳам зурурдир. Бундай билимлар жиноий ишларни тўхтатишда, олдини олишда ўз самарасини кўрсатади. Хўжалик жиноятлари ва мансабдор шахсларни ўғирликлари билан боғлиқ ишларни кўриб чиқиш, ўрганишда махсус бухгалтерия ва бошқа иқтисодий билимлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Жиноятчиларни тезда ва тўлиқ аниқлашда хўжаликда ҳар бир жиноятчини тўғри аниқлаш ва қонун билан жазолаш адолати қарорлар қабул қилиш ва ҳеч бир айбсиз жиноий жавобгарликка тортилмаслиги ва қамалмаслиги лозим. Шунинг учун бухгалтерия ва иқтисодий билимларга эга бўлиш, суд-бухгалтерия ва бошқа иқтисодий экспертизани аниқ ўтказиш, ҳужжатли тафтишлар ва шунга ўхшаш фанлардан фойдаланилган ҳолда, яъни суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказилиши лозим. Суд-бухгалтерия экспертизаси турли қиррали фан бўлиб, назарий ва амалий жиҳатдан бухгалтерия ва иқтисодий ахборотларни аниқ юридик амалиётда ишлатишга қаратилган. Суд-бухгалтерия экспертизасининг мақсади юридик ишларни ҳал этишда бухгалтерия ва иқтисодий билимларга асосан қўшимча маълумотлар, ахборотлар, фактлар тўплашдир. Жиноий ишларни юридик ва терговчилар томонидан ечишда махсус мутахассис бухгалтерлардан фойдаланилади.

Махсус бухгалтер экспертчи тергов ва суд ишларига таклиф қилинган бўлиб, консультация бериш учун чиқарилади. Ўзбекистон Республикаси жиноий ишлар

кодексида, суд ишларини ҳал этишда мутахассис бухгалтер экспертчи таклиф этилиши мумкинлиги кўрсатилган.

Суд тергов ишларида мутахассис бухгалтерни ишлари қуйида-гилардан келиб чиқади:

- аниқлаб топиш;
- йиғиш;
- бухгалтерия ҳужжатларини кўриб чиқиш;
- маълумот материалларини йиғиш;
- тафтиш ўтказмай мутахассис ёрдамида суд ишига керак материалларни тўплаш.

Бухгалтер мутахассис амалий ёрдам берганда қуйидагиларни аниқлашдан иборат:

- керакли ҳўжалик операциясини таҳлил қилишда қайси бухгалтерия ҳужжатлари ва ҳисоб регистлари ахбо-ротларига эга эканлигини аниқлаш;
- белгиланган ҳужжатларни асл нусхаларини қаердан топиш мумкинлигини белгилаш. Бухгалтер мутахассис терговчига ортиқча кераксиз ҳужжатларни олиб келишга йўл қўймаслиги керак. Олиб келинган ҳужжатларни мазмуни тушунарли, керакли ахборотларга эътибор берилганда олиб келинади.

Мутахассис бухгалтер терговчига иқтисодий иборалардан фойдаланишга ёрдам бериши лозим ҳамда ҳужжатларнинг сифатли-сифатсизлигига хулоса беради.

Мутахассис маслаҳат беришда ҳўжаликда бўлаётган опера-цияларни бухгалтерия ишларини ташкил этилишини аниқ равоқ қилиб маслаҳат бериши лозим. Терговчига инвентаризация ўтказиш тартибини, ўзаро қошлаш тартиби, молни кредитга сотиш тартиби, табиий камайишини қандай ҳисобланиш тартибларини кўрсатиш лозим.

Суд-бухгалтерия экспертизаси ниҳоятда кенг тарқалган турларидан бўлиб ҳисобланади, уни ўтказиш даврида суриштирув, тергов ёки суд тергови давомида бухгалтерия соҳасида махсус билимлар қўлланишини талаб этилган ҳолларда пайдо бўлади. Эксперт бухгалтернинг ўзи олдига қўйилган масалалари бўйича маълум фикр чиқариш учун зарур бўлган материалларни тўплаш ҳуқуқига эга эмас. У фақатгина ихтиёрига берилган материалларни ойдинлаштиришга ҳаракат қилади. Эксперт қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги фикрни экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарор эълон қилинган вақтда ҳам, шунингдек уни ўтказиш давомида ҳам билдириш мумкин, бу оғзаки баённомага киритилади ёки ёзма равишда билдирилиши мумкин. Эксперт айнан қандай қўшимча материаллар ва тафтиш ўтказишда унга қандай материаллар кераклигини кўрсатиши зарур.

Экспертнинг рад этилган вақтда материалларни йиғиб хулоса бериш имконияти бўлмаган вақтда эса экспертиза тайинланган органларга хабар беради. Агар қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги тавсиянома муносабати билан тергов, суд ҳаракатлари ўтказилиши зарур бўлса, эксперт уларда иштирок этиш учун чақирилиш мумкин.

Суд-бухгалтерия у экспертизаси ўтказиш тўғрисидаги қарорни буйруққа юборади, улар ўз йўли билан ўзгаларининг ходимларидан ёки ҳисобда турган малакали билимга эга бўлган шахс тайинланади. Жиноий ишлар кодексида бухгалтер экспертизасининг олдига қўйилган вазифаларни ҳал этиш фақатгина бухгалтерия фанини билимларига асос бўлади. Эксперт ўз хулосасида бухгалтерия ҳисоби билимидан ташқари бошқа соҳа мутахассисларининг фикри ва хулосаларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бухгалтер экспертнинг ваколоти, унинг олдига қўйилган масалалар, ҳужжатлар, саволлар билан

чегараланган, ўз хулосасида фақат шу ҳужжатларга асосланиши лозим. Эксперт бухгалтерлик ишига таклиф қилинган шахс маълум талабларга жавоб бериши лозим.

Энг аввало, у малакали мутахассис ишнинг якунидан манфаатдор бўлмаган объектив усулда ёндашган ҳолда хулоса бериши лозим. Жиноий ишлар кодекси экспертга қўйиладиган қуйидаги бурчларни белгилайди.

- у терговчини чақириғига биноан келиши ва раҳбарнинг рухсати олинган ҳолда ишга объектив ёндашган бўлиши керак. Эксперт мутахассис берилган материалларни етарлича эмаслигини тезликда хабар бериши лозим.

Берилган саволлардан четга чиқмаслиги.

- бухгалтер-эксперт штатда турса-турмаса экспертизани фақат раҳбарнинг буйруғига асосан бошлайди. Эксперт бухгалтер ўз ваколати, хоҳиши билан ўзини четга олиши мумкин.

Бухгалтер-эксперт, экспертиза ўтказиш предметига тегишли материаллар билан танишиб чиқиши лозим.

- ариза билан унга хулоса учун қўшимча материал талаб қилиш ҳуқуқига эга;
- терговчининг рухсати билан терговда иштирок этиши;
- Эксперт-бухгалтер бошқа мутахассислар билан фикр алмашиши, биргаликда хулоса ёзиш ёки турли фикрлаш ҳуқуқига эга;
- Бухгалтер-экспертчи прокурорга шикоят билан мурожаат қилиши мумкин.

Эксперт-бухгалтер эксперт ишларидан бош тортса ёки ўзини олиб қочганлиги учун терговчи ва судни таклифига келмаса, қалбаки ёлғон хулосалар бергани учун дастлабки тергов материалларини терговчининг рухсатисиз ошкор этса жиноий жавогарликка тортилади.

Терговчи экспертиза ўтказишни зарур деб топса, бу ҳолда қарор ёзади. Қарорда экспертиза ўтказиш қандай ҳолларда зарур бўлиб қолганлиги, экспертиза ўтказиш топширилаётган экспертнинг ёки муассасанинг номи кўрсатилади. Эксперт ўз фикрини бериши лозим бўлган саволлар ва экспертга тақдим этилган материалларнинг рўйхати қилинади. Экспертиза ўтказиш экспертиза билан шуғулланувчи тегишли муассасага топширилгандан кейин терговчи шу муассасага ўзининг қарорини ва экспертиза ўтказиш учун зурур материалларни юборади.

Терговчининг экспертиза чоғида ҳозир бўлишига ҳали бор, лекин шу чиқарилган қонун қоидага асосланган ҳолда фармонларга мувофиқ ўтказилиши лозим. Экспертиза ўтказиш учун ажратилган экспертлар ўз фикрини беради ва шу берган фикрлари учун шахсан жавобгар бўладилар. Тегишли экспертиза ўтказувчи муассасанинг раҳбари экспертиза ўтказишни топширганда ҳар бир иш бўйича эксперт билан, яъни нотўғри ёлғон фикрлар бергани учун жавобгарликка тортилиши тўғрисида тилхат олишга мажбур ва бу тилхат берилган фикр билан бирга терговчига юборилади.

Терговчи экспертиза ўтказиш ҳақида қарор чиқаргандан кейин шу экспертизани ўтказиш топширилган шахсни ўз ҳузурига чақиради ва экспертнинг ўзи эканлигига ишонч ҳосил қилади, унинг айбланувчи билан ҳамда жабрланувчига бўлган муносабатини белгилаб олади.

Терговчи экспертга экспертиза тайёрлаш тўғрисидаги қарорнинг нусхасини беради ва унинг ўз ихтиёрига берилган материалларига ҳамда ўзининг берган фикрларини экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қароридан қайд қилинади. Дастлабки терговда эксперт

зарур текширишларни ўтказгандан кейин ўз фикрини ёзади. Экспертнинг бу фикрида экспертизани қаерда қачон ва ким ўтказганлиги, қандай нарса экспертиза претмети бўлганлиги, экспертиза қандай усуллар билан ўтказилганлиги ва қандай материаллардан фойдаланганлиги, экспертиза ўтказиш чоғида кимлар қатнашганлиги кўрсатиши лозим. Шундан ташқари эксперт ўз олдига қўйилган саволларга берган жавобларини ва қандй асосларга кўра шу хулосаларга келганлиги баён қилинади. Экспертнинг ёзиб берган фикри билан танишиб чиққач, терговчи шу эксперт берган фикрини аниқлаб олиши ёки унга қўшимча киритиш мақсадида уни сўроқ қилишга ҳақлидир. Эксперт бу саволлар учун ўз фикрини оғзаки ёки ёзма равишда бериши мумкин. Экспертнинг фикри айбланувчига тақдим этилганлиги тўғрисида терговчи баённома тузади, бу баённомада айбланувчининг изоҳлари, эътирозлари ва илтимослари баён қилинади, эътирозлар билдирилгандан сўнг, шунингдек экспертга қўшимча саволлар беришни ёки такрор экспертиза тўплашни терговчидан илтимос қилиши мумкин. Айбланувчининг эътирозлари ва қайта экспертиза тайинлаш илтимослари бўлмаган ҳолда терговчининг ҳужжатлари ва суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказилганлиги, терговчининг берган саволлари ва материаллардан фойдаланилганлиги ва суд-бухгалтерия экспертизаси экспертнинг хулосаси тўлиқлиги кўриб чиқилади. Шулар мақсадида қуйидаги саволлар кўриб чиқилади.

- экспертиза ўтказиш ёки тайинлаш ҳақидаги прокурорнинг қарори;
- терговчи томонидан берилган саволлар бўйича хулосанинг тўлиқлиги;
- айбланувчига ушбу қарорни тақдим этилганлиги, айбланувчининг эътироз билдирганми йўқлиги, эътироз билдирган бўлса, уни талаби қондирилганлиги ёки йўқлиги;
- терговчига эксперт томонидан қўйишга материаллар учун ёзма ариза берилганми йўқми, агар берилган бўлса, терговчи томонидан ушбу ариза қониктирилганми;
- эксперт томонидан суд - бухгалтерия хулосасини ёзишга қийналаётганлиги ҳақидаги хабарномаси.

Агар айбланувчи томонидан суд – бухгалтер экспертга тақдим этилган тушунтиришлар ва қўшимча материаллар берилган бўлса, бу ҳолда баённома ва хулосаларда ўз аксини топганлиги ва айбланувчи бу хулосалар билан танишганлиги ёки танишмаганлиги.

- эксперт ҳамма саволлар тўлиқ жавоб излаганигини хуло-сада акс эттирилиши.

Агар баъзи бир саволлар ёритилмаган бўлса, нима сабабдан ёритилмаганлиги.

- эксперт мутахассис хулосаси билан айбланувчи савол жавоб қилинганлиги.

Ушбу материаллар, суд-бухгалтерия экспертнинг хулосаси билан танишиб, суд – бухгалтерия экспертизаси ходимлари томонидан тузилган хулоса, суд томонидан тўғри деб ҳисобланади.

Суд қарорига биноан суд-бухгалтерия экспертлари суд залларига фақатгина зарур ҳоллардан чақирилишлари лозим. Лекин амалиётда, эксперт-бухгалтер қоидага биноан суд залларига таклиф қилинадилар.

Таклиф қилинишдан мақсад суд-экспертизаси тайинлаш ва ўтказиш бўйича қонунга тўғри келадими йўқми, хулосада ҳамма саволлар ойдинлашганми ва тўлиқлиги тўғрисида суд экспертиза ўтказган экспертни таклиф қилади.

Экспертчини судга, дастлабки терговда қатнашиб хулоса бергани учун чақирилади. Эксперт бухгалтер, суд томонидан сайланган, иш якунлари ўқилмасдан бир неча кун илгари чақирилиши керак.

Эксперт бухгалтер ҳам айбланувчига саволлар бериш ҳуқуқига эга, хулоса бериш учун ва шу билан бир қаторда суд, айбланувчи, айбловчи, химояловчилар ёзма равишда мутахассис экспертчига мурожаат қилишлари мумкин.

Суд жараёнида ҳужжатлар, тикилган янги ҳужжатлар ва суд қатнашчилари томонидан қилинган таклифлар эксперт бухгалтерга ўрганиб чиқиш учун такдим этилади. Агар қилинган таклифлар ва берилган материаллар бўйича қўшимча изланишлар керак бўлиб қолса, бу ҳолда суд вақтинча танаффус эълон қилади ҳар бир қўйилган саволлар бўйича эксперт бухгалтер ўз хулосасида, қисқа, яхлит ва ҳужжатларга асосланган ҳолда суд ҳайъатига жавоб бериш керак. Агар бир неча экспертчилар томонидан хулосалар берилган бўлса, у ҳолда ҳамма бухгалтерлар билан келишилган ҳолда хулоса берилиб ҳамма мутахассислар томонидан имзоланади. Агар ҳар бир экспертчи ўз хулосаси билан келиша олмаса, у ҳолда ҳар бири ўз фикри бўйича хулоса беришга ҳақлидир.

Ҳар бир экспертчи мутахассис томонидан берилган хулосалар суд ҳайъатига танишиш учун берилади ва яна суд ҳайъати мутахассис бухгалтерларга саволлар беришини давом эттиради. Мутахассис бухгалтер томонидан берилган оғзаки жавоблари суд мажлиси баённомасида ёзиб борилади.

Экспертчи бухгалтерлар суд залларидан фақат суд раисининг рухсати билан чиқиб кетишлари мумкин.

3.2. Суд-бухгалтерия экспертиза бюроси ва унинг ишларини ташкил этиш

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги суд-экспертиза тизимининг барча муассасаларида ўтказилган суд-экспертизасининг ҳажми ва турларини, шунингдек, илмий-методик жиҳатдан кўшимча бўйсундирилишини ҳисобга олган ҳолда уч бўғинга бўлинади:

1. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг суд-бухгалтерлик илмий текшириш институти тизимидаги бош институт сифатида такрорий бухгалтерлик экспертизаларини ўтказиши;

2. Республика С.Б.Э. ва С.Б.Э.И.лари;

3. Вилоят С.Б.Э.нинг филиал (бўлинма)лари.

Уларда барча турдаги суд-бухгалтерлик экспертизалари ўтказилади.

Ҳозирги вақтда адлия вазирлиги тизимидаги илмий-тадқиқот институтлари ва суд-экспертизаси лабораторияларига қуйидаги асосий функцияларни бажариш вазифаси топширилган:

1. Суриштирув, дастлабки тергов ва суд органларининг топшириғига кўра жиноят ва фуқаро ишлари бўйича суд-экспертизаларини амалга ошириш;

2. Экспертизанинг назарий асослари ва янада такомиллашган методларини ишлаб чиқиш мақсадида илмий тадқиқотлар олиб бориш;

3. Экспертиза материаллари ва махсус билимлар асосида жиноятчиликнинг олдини олиш юзасидан ташкилий ва илмий техникавий таклифлар ишлаб чиқиш;

4. Терговчи ва судларга тергов ва суд ҳаракатларини амалга оширишда илмий-техникавий ёрдам кўрсатиш (улардан мутахассис сифатида иштирок этиш);

5. Суриштирув, прокуратура ва суд органларининг ходимлари биргаликда суд-экспертиза имкониятларидан хабардор бўлиб туриш мақсадида илмий-методик ишлар олиб бориш;

6. Прокурор текширув ўтказиш муносабати билан экспертиза тайинлаш ва ўтказиш масалалари бўйича ёзма ва оғзаки маслаҳатлар бериш.

Эксперт муассасаларда турли касбдаги олий ва ўрта махсус маълумотли мутахассислар ишлашади.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг эксперт муассасаларида суд-бухгалтерия экспертизалари ўтказиш тўғрисидаги типовой қўлланмасига мувофиқ амалга оширилади.

Экспертиза муассасаси раҳбарлари томонидан экспертизага тақдим этилган материалларни расмийлаштириш қонидасида мавжуд камчиликлар ва тадқиқотларга таъсир кўрсатувчи бошқа нуқсонлар аниқланганлиги тўғрисида маълум қилиш. Ишнинг экспертизага тақдим этилган материаллари ва ашёвий далилларининг сақланиш чораларини кўриш: терговчи сўроққа чақирилган ёки судда тушунтириб бериш, шунингдек, ўзи берган хулосани тўлдиришни талаб этганда ҳамда суд мажлисида эксперт сифатида иштирок этиш учун судда ҳозир бўлиш.

Қонунбузарлик содир бўлишига имконият яратиб берувчи сабабларини ўрганишга қаратилган таклифлар ишлаб чиқишга мажбурдир.

Эксперт: экспертизага тааллуқли бўлган иш материаллари билан танишиши прокурор, терговчи ва суруштирувчи олиб бораётган шахснинг руҳсати билан айбдор,

гувоҳни сўроқ қилишдан ва бошқа тергов ҳаракатларини амалга оширишда иштирок этиш, шунингдек айбдор ва гувоҳга экспертиза предметиға тааллуқли бўлган тергов ҳаракати баённомасида қайд этиладиган саволарни бериш, хулоса бериш учун зарур бўлган қўшимча материалларни унга тақдим этиш тўғрисида фикрнома баён қилиш суриштирув олиб бораётган шахс, терговчи, прокурор ёки суд экспертнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига хилоф бўлган ҳаракатлар содир этишса, қонунда белгиланган тартибда эксперт бухгалтер улар устидан шикоят қилиш ҳуқуқига эгадир.

Ҳозирда қатор вазирликлар ва бошқармалар қошида ташкил қилинган эксперт муассасалари турли хил экспертиза ўтказиш мақсадида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Криминалистика экспертизасини ўтказиш учун қуйидаги криминалистик муассасалари тузилган:

– адлия вазирлиги қошидаги суд-экспертизалари илмий-тадқиқот институтлари ва лабораториялари;

– жумҳурият ички ишлар вазирлиги бўлинмаларидаги оператив-техник бўлимлар;

– ҳарбий округдаги суд тиббий муассасаларидаги ҳарбий суд лабораториялар.

Ушбу муассасалар нафақат криминалистик экспертиза турларини бажариши балки экспертиза тайинлаш ҳуқуқига эга бўлган тааллуқли органларнинг топшириғига кўра, кўпроқ экспертиза ўтказишлари ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Адлия вазирлиги тизимидаги суд экспертизаси муассасаларида суд-бухгалтерлик ва суд-автотехник экспертизалар ўтказилиши тайинланган.

Ҳозирда эксперт бўлмаган муассасаларда ўтказилган эксперт текширишлар сони ошиб борапти. Суд ва тергов ходимлари тармоқларидаги ва академик илмий тадқиқот институтларига, саноат конструкторлик бюроларига ҳамда махсуслаштирилган лабораторияларга тез-тез мурожаат қилиб туришади.

Экспертиза муассасалари фаолияти мақсадли ва белгиланган режага асосланади.

Турли вазирликлар ва идоралардаги экспертиза муассасалари ташкилий методик жиҳатдан муайян тизимни тузади. Улар устидан умумий раҳбарлик қилиш учун вазирликларда бўлимлар ташкил қилинган:

1. Адлия вазирлигида суд-экспертизалари муассасалари;

2. Соғлиқни сақлаш вазирлигида суд тиббий бош эксперти ва бошқалар.

Суд-экспертизалари муассасалари иш фаолияти суд тергов ама-лиётидаги талаблар ва эҳтиёжлар билан белгиланади. Суд-экспертизаси илмий текшириш институти ва лабораторияларига қуйидаги асосий вазифаларни бажариш юклатилган:

1. Тергов ва суд органлари топшириғи билан жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича суд-экспертизалари ўтказиш;

2. Экспертнинг назарий асослари ва янада мукамал усуллари ишлаб чиқиш мақсадида илмий тадқиқот ишларини юритиш;

3. Экспертиза материаллари ва махсус билимлар асосида қонун бузилишларини огоҳлантириш бўйича ташкилий ҳамда илмий-техникавий таклифларни тузиш;

4. Тергов ва суд ҳаракатларини амалга оширишда терговчи ва судга илмий-техникавий ёрдам кўрсатиш;

5. Прокурор текширув сабабли экспертиза тайинлаш ва ўтказиш масалалари бўйича ёзма, оғзаки маслаҳатлар бериш.

Эксперт-бухгалтернинг вазифаси суд-бухгалтерия экспертизаси предмети билан бевосита алоқадордир.

Ўзбекистон жиноят-процессуал кодексининг 65-моддасига мувофиқ махсус билимлар эксперт-бухгалтерлар олдида турган вазифаларни ҳал этиш учун асос бўлиб

хизмат қилади, унинг бухгалтерия ҳисобидаги билимларини белгилайди. Эксперт ўз хулосаларига асосланиш жараёнида бухгалтерия ҳисоби ҳақидаги фанга боғлиқ бўлган илмий қоидаларни четлаб ўтишга ҳақли эмасдир.

Эксперт-бухгалтернинг вазифаси унинг хулоса ясаётган материали ҳажмига ҳам боғлиқ.

Эксперт ўз хулосаларида терговчи томонидан ишга киритилмаган ҳужжатларга асосланмаслиги керак.

Агар эксперт ўз олдида турган вазифаларни ҳал этиш учун аҳамиятли бўлган тақдим ҳужжатларининг барчасини ҳисобга олмаса, хулосалар ҳам юзаки бўлиб қолади.

Эксперт жиноят сотувининг салбий томонларини аниқлаш масалалари бўйича, яъни умуман жиноий-ҳуқуқий масалалар бўйича хулосалар беришга ҳам ҳақли эмас.

Шу билан бирга эксперт илмий-техникавий мазмунли ҳуқуқ нормаларини қўллаши мумкин. Бу билан у ҳаракатнинг салбий томонларига баҳо беришга берилиб кетмасдан, субъектнинг ҳуқуқий техник нормаларига мувофиқ ёки номувофиқ томонларини аниқлайди.

Моддий ва молиявий бойликлар ҳаракати билан боғлиқ конкрет ҳисоб-китоб операциясини ифодаловчи эксперт-бухгалтернинг хулосаларини намунавий мисол қилиб кўрсатиш Вазирлар кенгашининг қарори билан мустаҳкамланган.

Амалиётда эксперт-бухгалтерлар тажрибасида унинг соҳасига тааллуқли бўлмаган масалалар ҳам учраб қолади. Уларни икки тоифага ажратиш мумкин: фақат терговчи ҳал қила оладиган ҳуқуқшунослик масалалари ҳуқуқий бўлмаган, аммо бухгалтерлик ҳисобига алоқадор бўлмаган масалалар.

Биринчи тоифа учун тааллуқли бўлган, масалан шундай савол туғилади: ўғирланган давлат маблағларининг суммаси ҳақидаги тафтиш хулосаларини экспертиза тасдиқлайдими? Иккинчи тоифа учун қуйидаги саволлар характерлидир: а) раис М-евга ва бухгалтер Ш-евга белгиланган, яъни оширилган маош асослими? б) 10-рақамли омборхонада саралангандан сўнг савдо тармоқларига чиқарилган картошканинг миқдори турлича эканлигининг сабаби нимада?

Иқтисодий жиноят билан боғлиқ ишни кўриб чиқишда эксперт бухгалтернинг махсус билимларидан конкрет фойдаланиш унинг рухсати билан масаланинг моҳиятига қараб аниқланади. Унинг тўғри қўйилиши бухгалтер-экспертнинг предмети ва вазифаси ҳамда экспертнинг вазифасига боғлиқ. Ўз навбатида эксперт-бухгалтернинг иши натижасида кўпинча қўйилган масаланинг моҳиятига қараб белгиланади.

Шу боис уни муфассал кўриб чиқиш зарурдир.

3.3. Бухгалтер-экспертнинг бурч ва ҳуқуқлари ва унинг ишларини ташкил этиш

Суд-бухгалтерия эксперти жиноий иш жараён субъекти ҳисобланиб, жиноий иш аҳамиятига эга бўлган масалалар бўйича хулоса бериш учун жалб қилинади.

Бунда эксперт фақат унга топширилган экспертиза предметиға тааллуқли бўлган ва хулоса бериш учун аҳамиятга эга бўлган масалалар бўйича иш вазиятларини тадқиқ этишда ўз ваколатлари доирасида қатнашади. Суд ва суд жараёнида қатнашаётган томонлар экспертга фақат унга топширилган экспертиза ва у берган хулоса юзасидан мурожаат қилишлари мумкин.

Жиноий процессуал қонунчиликда эксперт жиноий ишни кўришда қатнаша олмайдиган талабларни белгилайди. Жумладан, қуйидаги ҳолларда ишни кўриб чиқишда қатнаша олмайди:

- агар эксперт жабрланган, фуқаро жавобгари, гувоҳ бўлса, шунингдек, у ушбу ишда таржимон, терговчи, қораловчи, ҳимояловчи, айбланувчининг қонуний вакили, жабр-ланувчининг вакили фуқаро давогари ёки фуқаро жавобгари сифатида қатнашган бўлса;
- агар эксперт жабрланувчининг, фуқаро давогар, фуқаро жавобгари ёки уларнинг вакилларининг қариндоши бўлса, қораловчи, химоячи, терговчининг қариндоши бўлса;
- агар эксперт хизмат юзасидан ёки бошқа жиҳатдан қораланувчи, жабланувчи, фуқаро даволари ёки фуқаро жавобгари қарам бўлган бўлса;
- агар эксперт ушбу ишдан тўғридан-тўғри ёки билвосита, шахсан манфаатдор деб ҳисоблаш учун асослаб берадиган бошқа вазиятлар бўлса;
- агар ушбу иш бўйича тафтиш (солиқ қонунчилигига амал қилишни ҳужжатли текшириш) ўтказган бўлса ва бу тафтиш материаллар жиноий иш кўзғатиш учун асос бўлиб хизмат қилган бўлса;
- агар эксперт ишда мутахассис сифатида қатнашган бўлса;
- экспертнинг ўз вазифасини билмаслиги аниқланса. Юқорида санаб ўтилган асослар мавжуд бўлганида эксперт айбланувчи, химоячи, қораловчи, суд (судья), шунингдек, жабрланувчи унинг вакили фуқаро даволари, фуқаро жавобгари ёки уларнинг вакиллари томонидан ишдан четлаштириш мумкин.

Экспертнинг ишда бундан олдин эксперт сифатида қатнашиши мумкинлиги уни четлантириш учун асос бўлиб хизмат қила олмайди.

Суд экспертнинг ҳуқуқлари ва вазифалари (мажбуриятлари) жиноят- процессуал томонидан белгиланади.

Суд эксперти қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- экспертиза предметиға оид материаллари билан танишиш, улардан зарур маълумотларни кўчириб олиш ёки нусха олиш;
- экспертизани тайинланган орган ёки шахсга экспертиза ўтказишга рухсат бериш масалаларини кўйиш юзасидан таклифлар бериш;
- хулоса бериш учун зарур бўлган қўшимча материаллар ва объектларнинг тақдим этилишини талаб қилиш;

- экспертизани тайинланган орган ёки шахснинг рухсати билан тергов ва суд ҳаракатларини амалга оширишда қатнашиш, агар бу экспертиза предметиға таалукли маълумотларни аниқлаш учун зарур бўлса;
- судда кўриб чиқиш жараёнида иш вазиятларини ўрганишда қатнашиш;
- комиссия ёки комплекс экспертизасини тайинлашни сўраш;
- тергов ҳаракатлари ёки суд мажлисининг баённомасига киритилиши лозим бўлган суд жараёни иштирокчилари томонидан унинг хулосасини нотўғри талқин этишга оид баёнотлар бериш;
- қуйидаги ҳолларда экспертизани амалга оширишдан бош тортиш:
 - а) экспертизани тайинлашнинг процессуал тартиби бузилганда ва бу экспертиза ўтказишни қийинлаштирилганда ёки экспертиза ўтказишда имкон қолдирмаганда;
 - б) қўйилган масалалар эксперт ваколатлари (махсус аниқлашлар) доирасидан чиқиб кетганида.

Ваколатлар доирасидан чиқиб кетиш деганда қуйидагилар тушунилади:

- бошқа билимлар соҳасига ўтиб кетиш;
- ҳуқуқ соҳасига ўтиб кетиш, махсус тадқиқларни иш бўйича тўпланган далилларни таништириш ва баҳолаш билан алмаштириш;
- в) хулоса бериш учун зарур бўлган тадқиқ объектларида иш материаллари етарли бўлмаганда ва уларга қўшимча равишда объектлар ва ҳужжатлар тақдим этишдан бош тортилганда;
- г) тадқиқотни ўтказиш ва хулоса бериш учун зарур бўлган шарт-шароитлар, методик восита ва асбоб-ускуналар бўлганида.

Суд экспертнинг қуйидагиларга ҳаққи йўқ:

- экспертизани тўтказиш билан боғлиқ масалалар бўйича унинг иш якунидан номанфаатдорлигини шубҳа остига қўядиган иш жараёни иштирокчилари билан шахсий мулоқотларга киришиш;
- экспертизани ўқизиш учун материалларни мустақил тўплаш;
- экспертизани тайинланган орган ёки шахснинг рухсатисиз (ёзма равишда) экспертиза объектларини йўқ қилиш ёки уларни хусусиятларини ўзгартириш (ҳужжат ва предметларга ёзувларни амалга ошириш, ҳужжатларни қирқиш, ҳисоб регисторларига ўзгартиришлар киритиш ва ҳоказо). Суд экспертнинг мажбуриятлари қуйидагилардан иборат:
 - ўзининг суд – эксперти сифатида четлаштирилиш учун қонунда кўзда тутилган асослар мавжуд бўлганида зудлик билан бу ҳақда экспертизани тайинлаган органга ёки шахсга ёки бўлмаса суд –экспертиза муассаса раҳбарига хабар қилиши шарт;
 - четлаштирилиш учун асослар мавжуд бўлмаганида ёки бу ҳақдаги сўров қондирилмаганда унга топширилган экспертизани бажаришга қабул қилиш;
 - унга тақдим этилган иш объектлари ва материалларини тўлиқ тадқиқ этиш ва ўз олдига қўйилган масалалар бўйича асосли ва холис хулоса бериш;
 - танитишни амалга оширадиган шахс, терговчи, прокурор ва суд чақирганда келиш ва унинг олдига қўйилган масалалар бўйича холис хулоса бериш;
 - дастлабки терговда ва судда ўтказилган экспертизани берилган хулоса билан боғлиқ масалалар бўйича кўрсатмалар бериш;

- экспертизани ўтказиш учун етарли асослар мавжуд бўлганда бу ҳақда экспертизани тайинланган органга ёки шахсга маълум қилиш;
- иш ва вазиятлари тўғрисида маълумотларни ёки экспертизани ўтказиш муносабати билан унга маълум бўлган бошқа маълумотларни ошкор этмаслик, ўтказилган экспертиза натижаларини экспертизани тайинлаган органлар шахсдан бошқа ҳеч кимга маълум қилмаслик;
- тақдим этилган иш объектлари ва материалларни сақланишини таъминлаш.

Шуни такидлаш лозимки, эксперт ва мутахассиснинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини фарқлаш лозим. Эксперт тўпланиб бўлинган далиллар билан ишлайди, уларни ўрганиш ва махсус кўрсатмалар ёрдамида уларни тушунтириш натижасида янги факт ва маълумотларни (олдин терговчига маълум бўлмаган) олади.

Мутахассис терговчига далил исботларини аниқлашда, бириктиришда ва олиб қўйишда ёрдам беради. Тергов ҳаракатларини амалга оширишда қатнашган мутахассис ишда эксперт сифатида иштирок эта олмайди.

Эксперт ҳулосаси қонунчиликка мувофиқ далилларнинг турларидан бири ҳисобланиб, амалга оширилган тадқиқотлар асосида берилади.

Эксперт олдида мутахассис ваколатлари доирасига кирадиган масалалар қўйилиши мумкин. Мутахассис олдида эксперт доирасига кирадиган масалаларни қўйишга йўл қўйилмайди. Мутахассиснинг фикри эксперт ҳулосасига тенглаштира олмайди.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Суд бухгалтерия экспертизасини ташкилий шакллари қандай?
2. Суд бухгалтерия экспертизаси бюроси ва унинг ишлари қандай ташкил этилади?
3. Бухгалтер-экспертнинг бурч ва ҳуқуқларини санаб беринг.
4. Бухгалтер-экспертнинг вазифалари қандай ташкил этилади?

4-боб. Суд – бухгалтерия экспертизасини белгилаш ва ўтказиш поғоналари

4.1. Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш асослари ва тартиби

Бухгалтерия экспертизасини тайинлаш асоси терговчи, прокурор, суд томонидан белгиланади. Суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлаш учун зарур бўлган бир қатор ҳолатлар қуйидагилардан иборат:

- тафтиш ва тергов материаллари мос келмаганда;
- айбланувчи тақдим этган ҳужжатлар тафтишчи томонидан қабул қилинмаган ҳолларда;
- маълум масалаларни ҳал этиш бухгалтерия ҳисобидаги махсус билимлар талаб қилиниши тўғрисида айбланувчининг асосланган тафтишномаси мавжуд бўлганда;
- дастлабки ва такрорий тафтишлар хулосаларида зиддиятлар мавжудлиги;
- алоҳида масалаларни бухгалтерия ҳисоби бўйича мутахассис ҳал қилиши тўғрисида бошқа мутахассисдаги экспертнинг хулосаси мавжудлиги, тафтишчи томонидан моддий зарарни аниқлашда қўлланган методларни нотўғрилиги аниқланганда;
- суистеъмол ва товар моддий бойликларни топишда тафтишчи томонидан қўлланган услуб ва методларни тўғрилиги ва тўла эканлигига ҳамда тафтиш хулосасига терговчининг гумони тўғрисида;
- кўрсатмалар ёки терговнинг бошқа материаллари билан бухгалтерия ҳисоби маълумотларига тўғри келишини текшириш зарурияти туғилганда;
- моддий жавобгар шахс келтирган зарарнинг миқдори ва даврини ташкилот бухгалтерияси тўғри аниқланганлигини текшириш зарурияти;
- моддий жавобгар бўлган шахсларни аниқлаш зарурияти;
- камомадларни яшириш имкониятлари бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботи ва назоратдаги камчиликлар, мавжуд қоидаларга риоя қилмаслик оқибатида бўлганда уларни аниқлаш;
- ҳужжатли тафтиш тартиби тўғри ўтказилиб ва тафтишчининг нотўғри ҳаракатлари тафтишчининг тафтиш қилинаётган корхона ходимлари билан ишга тааллуқли бўлмаган алоқлари тўғрисида маълумотлар мавжуд бўлган ҳолда.

Суд-бухгалтерия экспертизаси тайинланишига умумий асос суд, терговчи томонидан қабул қилинган материалларни текшириш натижаси бўлади.

Хўжалик ҳисоби амалиёти ва назариясига доир бухгалтериянинг махсус билимларини қўллашни талаб қилиши аниқланганда бўлади. Юқорида келтирилган вазиятлар бухгалтерия экспертизасини тайинлаш учун асос бўлиши мумкин.

Терговчи ёки суд ишидаги аниқ бир вазият оқибатида келиб чиқадиган саволларни ўрганиб, уларни характерига қараб, бу саволни ҳал қилиш учун экспертиза ўтказилиш кераклиги ёки керак эмаслигини ҳал қилади.

Ўзбекистон жинойат- процессуал қонуни асосида тергов ва суд муҳкамаси даврида жинойат иш юзасидан аниқланиши лозим бўлган қуйидаги ҳолларда суд-бухгалтерия экспертизаси тайинланди:

- иш ҳолати билан тафтишни маълумотлари ўртасида қарама-қаршилик мавжуд бўлса;
- бошланғич ва такрорий тафтишни далолатномалари ўртасида қарама-қаршилик келиб чиқса;

- текшириш жараёнида тафтишчилар томонидан нотўғри метод қўлланилгани ҳақида ёки уларнинг яқунларининг нотўғрилиги ҳақида объектив маълумотлар мвжуд бўлса;
- мансабдор шахснинг тафтиш якунидан норозилиги етарли даражада асосланган бўлса;
- ҳисоб ва ҳисобот ишлари билан боғлиқ бошқа жанжалли масалалар келиб чиқса.

Юқорида кўрсатилган ҳолатлар юзасидан бирор ахборот, яъни гувоҳларнинг ёки бошқа маълумотлар бўлса ҳам экспертиза тайинлаб эксперт фикрини олиш зарур.

Бошқа ҳолларда экспертиза жиноий иши юзасидан иш олиб борилаётган тергов даврида ёки суд муҳокамаси махсус билим талаб қилиниб қолгандагина тайинланиши мумкин.

Суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказишнинг асоси жиноий ишларни аниқ вазиятлари билан белгиланади.

Қабул қилинган жиноий ишларда келиб чиққан саволларга терговчи бухгалтерия ҳисоби саҳосидаги махсус билимлардан фойдаланилмасдан туриб жавоб олинмаса, суд-бухгалтерия экспертизаси тайинланади.

Терговчи бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги маълум назарий билимларга ва амалий тажрибага эга бўлиб, бундан терговчининг фаолиятларида фойдаланади. Масалан, терговчи жиноий ишга қўшимча бухгалтерия ҳужжатлари, регистрлари ўрганиш жараёнида янги фактларни аниқлайди. Лекин мазкур жиноий ишни чуқурроқ ўрганиб, қўйилган саволга аниқ жавоб беришда терговчи эксперт-бухгалтерия ўрнини боса олмайди.

Агар кўрилатган иш материалларидан мураккаб бўлмаган ҳисоб-китоблар, яъни моддий зарарни корхона кассири келтирган камомад суммасини аниқлаш билан боғлиқ бўлган ҳолларда бухгалтерия экспертизаси тайинланмайди.

Бундай ҳисоб-китобларни терговчи ёки уни топшириғи билан мазкур ташкилот тафтишчиси ёки бухгалтерия бажаради.

Бухгалтерия экспертизаси тафтиш материаллари ҳамда ташкилотлар томонидан терговчига тақдим этилган ҳужжатлар ва ҳисобдаги ёзувлар бўйича ҳам тайинланиши мумкин.

Баъзан эксперт-бухгалтер олдида бухгалтерия ҳисоби маълумотларини тафтишчилар томонидан текшириш методлари, қанчалик тўғрилиги, шунингдек, топширикни бажаришда тафтишчи барча имкониятлардан фойдаланганлиги тўғрисида саволлар қўйилади.

Бундай саволлар бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси тафтиш материалларини терговчи томонидан атрофлича ўргангандан кейин тайинланади. Агар айбланувчи тафтиш жараёнида нотўғри услублар қўлланилганлиги тўғрисида ахборот бериб мурожаат қилса, терговчи бундай баённи қанчалик асосли эканлигини текшириши лозим.

Тафтишда йўл қўйилган хато ва умумий тартибга риоя қилмаслик ҳоллари бухгалтерия ҳисоби материалларини текширишда қўлланувчи тафтишнинг умумий методлари ва алоҳида услубларида содир бўлиши мумкин.

Мазкур ҳолларда тафтишчи ҳамма услублардан фойдаланганлиги, қўлланилган услубларнинг тўғри эканлигига эксперт хулосасиз ишонч ҳосил қилинмайди.

Жиноий иш судга келиб тушгандан сўнг айбланувчини судга топшириш масаласи ҳал қилинади. Агар дастлабки терговда ушбу иш бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси бўлса, унинг тайинланиш асоси, жиноий процессуал нормалари бўлган талабларнинг риоя қилиниши, эксперт -бухгалтер хулосаси етарли эканлиги аниқланади. Бунинг учун қуйидаги масалалар текширилади:

- терговда экспертиза ёрдамида жиноий ишни тўғри тушиниш учун бухгалтерия ҳисоби соҳасида махсус билимлар зарурлиги;
- терговчи фармойишида экспертиза тайинланиш асоси кўрсатилганлиги;
- хулоса бериш учун эксперт-бухгалтерия саволлари тузилганлиги;
- экспертиза тайинланиши тўғрисидаги фармойиш айбланувчига тақдим этилганлиги;
- эксперт-бухгалтер кўшимча материаллар сўраб, мурожаат қилганми, агар шундай муржаатнома бўлса, у қаноатлантирганми?
- эксперт-бухгалтернинг текширилган материаллар бўйича хулоса туза олмаслиги тўғрисида маълумотнома тузилмаганми?
- эксперт-бухгалтер ҳамма саволлар бўйича хулоса берганми, хулосага бази бир саволларга жавоб бўлмаса, унинг сабаблари кўрсатилганми?

Эксперт-бухгалтер ёрдамида ҳал қилинувчи масалалар мумкинлиги аниқланиб, лекин тергов жараёнида суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказилмаган бўлса, ўтказиш учун ишни кўшимча экспертизага тавсия қилинади ёки суд мажлисига эксперт-бухгалтер чақирилади.

Суд томонидан тайинланган бухгалтер судда масала кўрилишидан бир неча кун олдин чақирилиб олинади ва унга суднинг тавсияномаси суд иши ҳамда хулоса беришда зарур бўлган ҳамма материаллар тақдим этилади.

Суд мажлисига чақирилган эксперт-бухгалтер шахси текширилиб, уни ҳуқуқ ва вазифалари билан таништилади. Эксперт-бухгалтер экспертиза масалаларига тааллуқли бўлган иш тафсилотларини текширишда қатнашади.

Текшириш якунларида тайёрланган жавоб- хулоса суд мажлисига тақдим этилган ҳужжатлар ва ишнинг варақаларига илова қилинган ҳолда аниқ ва қисқа бўлиши керак.

Бухгалтерия-экспертизаси тайинланишидан олдин терговчи жиноий ишдаги материалларни, айниқса, тафтиш ишларини чуқур ўрганиб, ундан кейин гувоҳ ва айбланувчиларни сўроқ қилиш масалаларини ҳал қилади. Агар шу ташкилотни тафтиш ўтказилмаган бўлса, уни ўтказиш масаласи муҳокама қилиниши тавсия қилинади. Баъзи ҳолларда эксперт хулоса бериши учун ҳамда ҳужжатлар зарур, қайси материаллар етишмаганлиги кўрсатиб терговчига мурожаат қилади.

Экспертиза ўтказиши зарур деб топилгандан сўнг терговчи қуйидаги бир қатор тайёргарлик ишларини бажаради.

- экспертиза текширишга тақдим этиладиган объектларни тўплаш, танлаш, сақлаш ва жўнатиш учун талабга жавоб берадиган шароитда ишга жойлаши;
- экспертиза ўтказувчи муассасани ёки экспертни танлаши;
- тайин этилаётган экспертизани процессуал жойлаштириш, расмийлаштириш, яъни экспертизани тайин қилиш ҳақида махсус қарор чиқариши ва қарор билан айбдорни ва жараённинг бошқа иштирокчиларини таништириш. Экспертизага юбориладиган ҳар объект у материални, далилий ашё ёки таққослаб кўрилувчи нусхали, процессуал расмийлаштирилган бўлиши шарт. Шундагина эксперт хулосаси далилий кучга эга бўлиши мумкин.

Экспертиза материалларини тайёрлаш даврида тўпланган материалларни терговчининг ўзи тахминий равишда текшириб кўриши керак. Экспертиза муассасаларини ёки экспертларни танлаш терговчининг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Эксперт-бухгалтер ишининг хусусиятига кўра текширишда турли услублардан фойдаланилади. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам хўжалик операцияларини текширади, яъни у ҳужжатларни ҳисоб регистрларидаги ёзувларни, айрим ҳолатларда эса ҳужжатли

тафтишни далолатномаларини, ҳисоботлар, айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмалари, ва бошқа соҳадаги экспертлар хулосасини тегишлича таҳлилдан ўтказди.

Эксперт-бухгалтер ишида бўлган мавжуд ҳужжатлар бўйича операцияларни ўрганади ва хулоса беради. Терговчи ва суд такдим этган барча ҳужжатларни эксперт-бухгалтер текширади.

Бухгалтерлик маълумотлари билан тасдиқланмаган айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмаларига асосланган хулосалар текшириш жараёнида эксперт-бухгалтер ҳуқуқ доирасини ошириб юборганлигидан далолат беради, чунки кўрсатмаларни баҳолаш тергов ва судга таалуклидир.

Агар хўжалик операцияларини ҳужжатли маълумотларда нотўғри акс эттирилса, айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмаларини ҳисобга олиб эксперт бухгалтер базан шартли ёки альтернатив хулоса тузади. Масалан, товар-моддий бойликлар ҳаракатини текширишда инвентаризация комиссияси аъзолари ва моддий жавобгар шахс ўртасида инвентаризациянинг тўғри ўтказилганлиги тўғрисида низо келиб чиқса эксперт-бухгалтер текшириш натижаларига кўра шартли хулоса ва бухгалтерия ҳужжатларига асосан қатъий хулоса беради.

Эксперт-бухгалтер текширишда норасмий бухгалтерлик ҳужжатлари ва оператив ҳисоби ҳам учраб туради.

Бухгалтерлик ҳисобида қайд этилмаган ва мазкур корхонада расман белгиланмаган ҳужжатлар норасмий ҳисоб ҳужжатлари деб тушунилади. Буларга моддий жавобгар шахслар томонидан олинган тилхатлар, хомаки ҳужжатга кўчирилмаган ёзувлар ва бошқалар мисол бўла олади. Бундай ҳужжатлар савдо ходимлари ташаббуси билан юритилиб операция, товар номлари моддий жавобгар шахслар номлари тўла кўрсатилмайди ва бухгалтерлик назоратидан четда қолади. ҳисобни соддалаштириш мақсадида базан оператив ва бухгалтерлик ҳисобини кўшиш ҳоллари учрайди. Бундай ҳолларда ҳам оператив бухгалтерлик ёзувлари бир хил далилий аҳамиятга эга бўлади. Бундан ташқари, қатор ҳолатларда айрим моддий жавобгар шахсларнинг оператив шахслари, оператив ёзувлари ва норасмий материаллари ҳам далилий аҳамиятга эгадир.

Юқорида айтилган материаллар асосида содир этилган суистеъмол, моддий зарарни ўлчами, моддий зарарга жавобгарлар ва уларнинг ҳар бирининг жавобгарлик даражаси аниқланиши мумкинлиги сабабли эксперт-бухгалтерига чуқур ўрганиш тавсия қилинади.

4.2. Қўшимча ва иккиламчи суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш

Ўзбекистон Республикаси процессуал кодексининг 143 моддасига асосан терговда экспертиза тайинлаш ва ўтказиш терговчи экспертиза ўтказишини зарур деб топса, бу ҳолда қарор ёзади. Қарорда экспертиза ўтказиш қандай ҳолатларга кўра зарур бўлиб қолганлигини экспертиза ўтказиш топшириладиган экспертнинг ёки муассасанинг номи кўрсатилади. Эксперт ўз фикрини бериш лозим бўлган саволлар ва экспертизагача тақдим этиладиган материалларнинг рўйхати баён қилинади.

Экспертиза ўтказиш экспертиза билан шуғулланувчи тегишли муассасага, топширилганда терговчи шу муассасага ўзининг қарорини ва экспертиза ўтказиш учун зарур материалларни юборади. Терговчининг экспертиза чоғида ҳозир бўлишига ҳуқуқи бор, лекин шу чиқарилган қонун – қоидаларга мувофиқ ўтказилиши лозим.

Экспертиза муассасасида экспертиза ўтказилганда терговчининг қарорини олгач экспертиза ўтказиш муассасанинг бир нечта ходимлари билан ўтказилиши мумкин.

Эксперт ўтказилиши учун ажратилган экспертлар ўз фикрини билдиради ва берган фикри учун жавобгардир. Тегишли экспертиза ўтказувчи муассасанинг раҳбари экспертиза ўтказишни топширганда ҳар бир иш бўйича экспертиза нотўғри ёки ёлғон берилган фикр учун жавобгарликка тортилиши ҳақида тилхат олади ва фикрлар билан терговчига тилхат юборади. Агар эксперт экспертиза ўтказмаётганида иш учун аҳамияти бор бўлган лекин бу тўғрида унинг олдига масала қўйилмаган ҳолатларини мавжудлигини аниқласа у ўз фикрларини беришга ҳақлидир.

Терговчи экспертиза ўтказиш ҳақида қарор чиқаргандан кейин шу экспертизани ўтказиш топширилган шахсни олдига чақириб, унинг айбланувчи ва жавобгарланувчига нисбатан муносабатини белгилаб олади.

Экспертнинг ихтисоси ва ишга лаёқатлилиги ҳақида зарур маълумотларни аниқлаб олади.

Шу экспертиза Ўзбекистон Республикаси ЖПКда кўзда тутилган ҳуқуқ ва бурчларни тушунтиради ҳамда унинг фикрини аниқлайди. Терговчи экспертга экспертиза тайинлаш ҳақидаги қарор нусхасини беради ва уни ўз ихтиёрига берилган материалларга ҳамда ўзининг берган фикрини экспертиза тайёрланган қарорга тикиб қўяди. Шундан сўнг эксперт ўз олдига қўйилган саволларга қўйилган жавобларни ва қандай асосларга кўра шу хулосага келганлиги баён қилинади.

Эксперт ёзиб берган фикри билан танишиб чиққан терговчи, шу эксперт берган фикрни аниқлаб олишни ёки қўшимча киритилгани учун уни сўроқ қилишга ҳақлидир.

Эксперт бу саволларга ўз фикрини оғзаки ёки ёзма равишда бериши мумкин. Айбланувчининг фикри экспертга тақдим этилганлиги тўғрисида терговчи баённома тузади, бу баённомада айбланувчининг изоҳлари, эътирозлари ва илтимослари баён қилинади. Эътирозлар билдирилгандан сўнг экспертга қўшимча саволлар беришни ёки такрор экспертиза тайинлашни терговчилан илтимос қилиши мумкин.

Жиноий иш судга келиб тушгандан сўнг айбланувчини судга топшириш масаласи ҳал қилинади. Агар дастлабки терговда ушбу иш бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказилган бўлса, унинг тайинланиш асоси, жиноий процессуал нормаларга бўлган талабларга риоя қилиниши, эски бухгалтер хулосаси етарли эканлиги аниқланади. Бунинг учун қуйидаги масалалар текширилади:

- терговда экспертиза ёрдамида жиноий ишни тўғри тушуниш учун бухгалтерия ҳисоби соҳасида махсус билимлари зарурлиги;
- терговчи фармойишида экспертиза тайинлаш асоси кўрсатилгани;
- хулоса бериш учун эксперт-бухгалтер савол тузилганлиги;
- экспертиза тайинланиши тўғри фармойиш айбланувчига тақдим этилганлиги;
- айбланувчи томонидан олинган тавсифнома қаноатлантирилганлиги, агар қаноатлантирмаса бу тўғрисида фармойиш чиқарилганми?
- эксперт-бухгалтер қўшимча материал сўраб мурожаат қилганми, агар шундай мурожаатнома бўлса, у қаноатлантирилганми?
- эксперт-бухгалтер томонидан текширилган материаллар бўйича хулоса туза олмаслиги тўғрисида маълумотнома тузилганми?
- агар айбланувчи эксперт-бухгалтерга тушунтириш хати бериб, қўшимча материаллар тақдим этса бу баённомада расмийлаштириш мумкинми? ва эксперт хулосасида айбланувчи билдириган ҳамда тақдим этилган қўшимча материаллари акс эттирилганми?
- эксперт-бухгалтер ҳамма саволлар бўйича хулоса берганми, хулосада бази бир саволларга жавоб бўлмаса, унинг сабаблари кўрсатилганми?
- агар хулоса бир неча эксперт-бухгалтер томонидан тузилган бўлса, уларнинг фикрлари бир хилми? Агар фикрларда келишмовчилик бўлса, терговчи томонидан қўшимча экспертиза тайинланганми?
- эксперт-бухгалтер ёрдамида ҳал қилинувчи масалалар мумкинлиги аниқланиб, лекин тергов жараёнида бухгалтер экспертизаси ўтказилмаган бўлса, ўтказиш учун иш қўшимча экспертизага тавсия қилинади ёки суд мажлисига эксперт-бухгалтер чақирилади.

Суд томонидан тайинланган эксперт-бухгалтер ишини судда кўрилишидан бир неча кун олдин чақириб олинади ва унга суднинг тавсифномаси суд иши ҳамда хулоса беришда зарур бўлган ҳамма материаллар тақдим этилади.

Суд мажлисига чақирилган эксперт-бухгалтер шахси текширилиб уни ҳуқуқ ва вазифалари билан таништирилади. Ҳар хулоса берганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилиши тўғрисида огоҳлантирилгандан сўнг иш материалларни текширишга рухсат берилади.

Эксперт-бухгалтер экспертиза масалаларига тааллуқли бўлган иш тавсияларни текширишда қатнашади.

Текшириш якунларда тайёрланган жавоб-хулоса суд мажлисига тақдим этилган ҳужжат ва ишнинг варақаларига илова қилинган ҳолда аниқ ва қисқа бўлиши керак.

Агар ишда бир неча бухгалтер мутахассислар қатнашса, умумий хулоса тузишади ҳамда бунга улар имзо чекишади.

Қўшимча СБЭ ўтказиш учун терговчи СБЭ ни хулосаси билан танишиб чиқиб тушунтириш ва қўшимча қилиш мақсадида қўшимча СБЭ белгилаш мумкин. Қўшимча СБЭ ўтказишни терговчи ёки айбдорни тавсияномаси асосида белгилаш мумкин.

Қўшимча СБЭ ни биринчи хулоса берган экспертга топшириш анча вақтни ютишга олиб келади.

Иккиламчи СБЭ ни ўтказиш: агар биринчи эксперт хулосасига шубҳаланса ёки у сифатсиз бўлса иккиламчи СБЭ белгиланади.

Иккиламчи СБЭ қуйидаги ҳолларда белгиланади:

1. Хулоса берган эксперт малакасиз бўлса;
2. Эксперт экспертиза вақтида берилган материаллардан яхши фойдаланмаган бўлса;

3. Эксперт керакли изланишни ўтказмаган бўлса;
4. Экспертиза ўтказиш тартиб-қоидалари бузилганда;
5. Биринчи экспертиза ўз ишини тугатганда терговчига материаллар келтирганда, ундаги материалларга қарама-қарши бўлса.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш тартиби қандай?
2. Қўшимча суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш қандай олиб борилади?
3. Иккиламчи суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш қандай олиб борилади?
4. Суд бухгалтерия экспертизаси қандай белгиланади?

5-боб. Суд бухгалтерия экспертизасини маълумотлари билан таъминлаш.

5.1. Суд-бухгалтерия экспертизасини ахборот билан таъминлашнинг моҳияти.

Эксперт-бухгалтер ишнинг хусусиятига кўра текширишда турли услублардан фойдаланади. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам хўжалик операцияларини текширади, яъни у ҳужжатларни, ҳисоб регистрларидаги ёзувларни, айрим ҳолатларда эса ҳужжатларни, ҳисоб регистрларини, ҳисоботларни, айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмалари бошқа соҳадаги экспертлар ҳулосасини тегишлича таҳлилдан ўтказиши.

Ҳужжатлар далиллар манбасига киритилган, масалан, инвентаризация қайдномаси далил ҳужжати ҳисобланиб, унинг ёрдамида товар-модий бойликларнинг ҳақиқий қолдиғи аниқланади, ушбу бойликларнинг талон-тарож қилинганлиги тўғрисидаги жинойт ишни тергов қилишда маълум аҳамият касб этади. Агар ҳужжат жинойтномаларга ошириш воситаси ёки ўзида жинойт изини сақлаб қолган бўлса, яъни жинойт объекти бўлса, бу ҳолда у ашёвий далил сифатида тасаввур этилади. Масалан, камомадни ёпиш учун кирим қилинмаган товарларни инвентаризация қайдномасига киритиш ёки қалбаки ишончнома ҳужжатни терговчи томонидан ашёвий далил деб тан олинishi қарор билан расмийлаштирилади ва текшириб чиқиш баёнида қайд этилади. Шундан кейин ҳужжат тергов юритилган ишга илова қилиниши ёки корхонада сақлашга қолдирилиши мумкин.

Эксперт-бухгалтер ишда мавжуд бўлган ҳужжатлар бўйича операцияларни ўрганади ва ҳулоса беради. Терговчи томонидан кўрилмаган ҳужжатлар билан экспорт-бухгалтерининг ишлаши мумкин эмас, чунки терговчи ва суд далилларининг моҳияти бўйича текшира туриб экспорт-бухгалтернинг ҳужжатлар бўйича ҳулосаси ҳақиқий ва асосий эканлигини аниқлай олмаслиги мумкин. Терговчи ва суд тақдим этган барча экспертиза қилинадиган ҳужжатларни экспорт-бухгалтер текширади. ҳужжатларнинг иккинчи ва кейинги нусхаларини (кўпайтирувчи қоғоз билан ёзилган) ҳамиша ҳам биринчи нусхадан кўчирма деб қараш мумкин эмас. Улар мустақил ҳужжат ҳисобланиб, экспорт-бухгалтер текшириш натижасида ушбу ҳужжатларга асосланиб ҳулоса беришга ҳақлидир.

Экспертиза амалиётида текшириш учун мутахассисга ҳужжатнинг фотонусхаси (расми) тақдим этилган, ҳолатлар ҳам учраб туради.

Экспорт-бухгалтер учун бундай материаллар фақат қуйидаги ҳолатларда шубҳасиз бўлади:

иш материалларида расм-нусха (фотокопия) қаерданлиги маълум бўлиши керак;
расм нусхадан ҳужжатнинг барча мазмуни тушунарли ва қийинчиликсиз ўқий олишга имкон мавжудлиги;

Мутахассис экспертчиға мурожаат қилишлари мумкин. Суд жараёнида ҳужжатларга тикилган янги ҳужжатлар ва суд қатнашчилари томонидан қилинган таклифлар эксперт терговчи бухгалтерга ўрганиб ишлаб чиқариш учун тақдим этилади. Агар қилинган таклифлар ва берилган материаллар бўйича қўшимча изланишлар керак бўлиб қолса, бухгалтер у ҳолда суд вақтинча танаффус эълон қилади. Ҳар бир қўйилган саволлар бўйича эксперт бухгалтер ўз ҳулосасида қисқа, яхлит ва ҳужжатларга асосланган ҳолларда суд ҳайъатига жавоб бериши керак. Агар бир нечта экспертчилар томонидан ҳулосалар берилган бўлса, у ҳолда ҳамма бухгалтерлар билан келишилган ҳолда ҳулоса

берилиб ҳамма мутахассислар томонидан имзоланади. Агар ҳар бир экспертчи бошқаларнинг хулосаси билан келиша олмаса, у ҳолда ҳар бири ўз фикри бўйича хулоса беришга ҳақлидир. Ҳар бир экспертчи мутахассис томонидан берилган хулосалар суд ҳайъатига танишиш учун берилади ва яна суд ҳайъати мутахассис бухгалтерга саволлар беришни давом эттиради. Мутахассис бухгалтерлар томонидан берилган оғзаки жавоблар суд мажлиси баённомаларида ёзиб борилади. Экспертчи бухгалтерлар суд залларида фақат суд раисини рухсати билан чиқиб кетиши мумкин. Саволлар беришни ёки такрор экспертиза тайинланиши терговчидан илтимос қилиши мумкин. Айбланувчининг эътирозлари ва қайта экспертиза тайинлаш илтимослари бўлмаган ҳолда терговчининг ҳужжатлари ва суд бухгалтерия экспертнинг хулосалари судга юборилади.

Судда эса дастлабки суд бухгалтерия ўтказганлиги, терговчининг берган саволларидан ва материалларидан фойдаланганлиги ва суд бухгалтерия экспертизаси экспертнинг хулосаси тўлиқлиги кўриб чиқилади. Шулар мақсадида қуйидаги саволлар кўриб чиқилади.

- экспертиза ўтказиш ёки тайинлаш ҳақидаги прокурорнинг қарори;
- терговчи томонидан саволлар бўйича хулосанинг тўлиқлиги.
- айбланувчига ушбу қарорни тақдим этилганлиги, айбланувчининг эътироз билдирган бўлса унинг талаби қондирилганлиги ёки йўқлиги.
- терговчи эксперт томонидан қўшимча материаллар учун ёзма ариза берилганми йўқми, агар берилган бўлса терговчи томонидан ушбу ариза қониқтирилганми:

- экспертчи томонидан суд бухгалтерия экспертиза хулосасининг ёзилиши.

Агар айбланувчи томонидан суд бухгалтерия экспертига тақдим этилган тушунтиришлар ва қўшимча материаллар берилган бўлса, у ҳолда баённома ва хулосаларда ўтганлиги ва айбланувчи бу хулосалар билан танишганлиги ёки танишмаганлиги айтилади.

Экспертчи ҳамма саволларга тўлиқ жавоб изланганлиги хулосада акс эттирилади. Агар баъзи бир саволлар ёритилмаган бўлса, нима сабабдан ёритилмаганлиги кўрсатилади.

Эксперт мутахассис хулосаси билан айбланувчи савол жавоб қилинганлиги. Ушбу материаллар, суд бухгалтерия экспертнинг хулосаси билан танишиб суд бухгалтерия экспертиза ходимлари томонидан тўғри деб ҳисобланади.

Суд қарорига биноан суд бухгалтер-экспертлари суд залига фақатгина зарур ҳолларда чақирилишлари лозим. Лекин, амалиётда эксперт-бухгалтер қоидага биноан суд залларига зарур вақтда таклиф қилинадилар.

Таклиф қилинишидан мақсад, суд экспертизаси ўтказиш бўйича қонун тўғри келадими йўқми, хулосада ҳамма саволлар ойдинлашганми ва тўлиқлиги тўғрисида суд экспертизаси ўтказган экспертчини таклиф қилади.

Экспертчини судга дастлабки терговда катнашиб хулоса бергани учун чақирилади. Экспертчи бухгалтер, суд томонидан сайланган, ишлаб чиқариш яқунлари ўқилмасидан бир неча кун илгари чақирилиши керак. Экспертчи бухгалтер ҳам айбланувчига саволлар бериш ҳуқуқига эга. Хулоса бериш учун ва шу билан бир қаторда суд, айбланувчи, айбловчи, химояловчилар ёзма равишда терговчининг рухсатисиз ошкор этса жинойий жавобгарликка тортилади.

Терговчи экспертиза ўтказишни зарур деб топса, бухгалтер у ҳолда қарор ёзади. Қарорда экспертиза ўтказиш қандай ҳолларда зарур бўлиб қолганлиги, экспертиза ўтказиш топширилаётган экспертнинг ёки мутахассиснинг номи кўрсатилади. Эксперт ўз фикрини бериш лозим бўлган саволлар ва экспертга тақдим этилган материалларнинг рўйхати баён қилинади. Экспертиза ўтказиш экспертиза билан

шуғулланувчи тегишли муассасага топшириш терговчи шу муассасага ўзининг қарорини ва экспертиза ўтказиш учун зарур материалларни юборади.

Терговчининг экспертиза чоғида ҳозир бўлишга ҳақи бор, лекин шу чиқарилган қонун - қоидага асосланган ҳолда чиқарилган фармонларга мувофиқ ўтказилиши лозим. Экспертиза ўтказиш учун ажратилган экспертлар ўз фикрини беради ва шу берган фикрлари учун шахсан жавобгар бўладилар. Тегишли экспертиза ўтказувчи муассасанинг раҳбари экспертиза ўтказишни топширишганда ҳар бир ишлаб чиқариш бўйича эксперт билан яъни нотўғри ёлғон фикрлар бергани учун жавобгарликка тортилиш тўғрисида тилхат олишга мажбур ва бу тилхат берилган фикрлар билан бирга терговчига юборилади.

Терговчи экспертиза ўтказиш ҳақида қарор чиқаргандан кейин шу экспертизани ўтказиш топширилган шахсни ўз ҳузурига чақиради ва экспертнинг ўзи эканлигига ишонч ҳосил қилади, унинг айбланувчи билан суҳбатлашган ҳолда айбланувчига бўлган муносабатини белгилаб олади. Терговчи экспертга экспертиза тайёрлаш тўғрисидаги қарорни нусхасини беради ва унинг ўз ихтиёрига берилган материалларга ҳамда ўзининг берган фикрларини экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарориди қайд қилинади. Дастлабки терговда эксперт зарур текширилишини ўтказгандан кейин ўз фикрини ёзади. Экспертнинг ўз фикрида экспертизани қаерда, қачон ва ким ўтказганлиги, қандай нарса экспертиза предмети бўлганлиги, экспертиза қандай усуллар билан ўтказилганлиги ва материаллардан фойдаланганлиги, экспертиза ўтказиш чоғида кимлар қатнашганлиги кўрсатилиши лозим. Шундан кейин эксперт ўз олдида қўйилган саволларга берган жавобларини ва қонунан асосларга кўра шу хулосаларга келганлиги баён қилинади.

Экспертнинг ёзиб берган фикри билан танишиб чиққан терговчи шу эксперт берган фикрни аниқлаб олиши ёки унга қўшимча киритиш мақсадида уни сўроқ қилишга ҳақлидир. Эксперт бухгалтер саволлар учун ўз фикрини оғзаки ёки ёзма равишда бериши мумкин.

Экспертнинг фикри айбланувчига тақдим этилганлиги тўғрисида терговчи баённома тузади, бухгалтер баённомада айбланувчининг изоҳлари, эътирозлари ва илтимослари баён қилинади, эътирозлар билдирилгандан сўнг, шунингдек, экспертга тақдим этиш тўғрисидаги тавсиянома муносабати билан тергов, суд ҳаракатлари ўтказиши учун чиқарилиши мумкин.

Суд бухгалтерия экспертизаси ўтказиш тўғрисидаги қарорни буйруққа юборади, улар ўз йўли билан ўзларининг ходимларини ёки ҳисобда турган малакали билимга эга бўлган шахс тайинланади. Суд - бухгалтерия экспертизасининг олдида қўйилган вазифалари ҳал этиш фақатгина бухгалтерия фанини билимларига асос бўлади. Эксперт ўз хулосасида бухгалтерия ҳисоби билимидан ташқари илмий шакллари билан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бухгалтер-экспертнинг ваколати, унинг олдида қўйилган масалалар, ҳужжатларига асосланиши лозим. Эксперт бухгалтер ишга таклиф қилинган шахс маълум талабларга жавоб бериши лозим.

Энг аввалам бор, у малакали мутахассис ишнинг якунидан манфаатдор бўлмаган объектив усулда ёндашган ҳолда хулоса берувчи шахс бўлиши лозим. Жиноий ишлар кодекси экспертга қўйиладиган қуйидаги бурчларни белгилайди.

-у терговчи чақириғига биноан келиши ва раҳбарнинг рухсати олинган ҳолда ишга объектив ёндашган бўлиши керак. Эксперт мутахассис берилган материалларнинг етарлича эмаслигини тезликда хабар бериши лозим.

-бухгалтер эксперт экспертизани фақат раҳбарнинг буйруғига асосан бошлайди.

- Эксперт бухгалтер ўз ваколати, хоҳиши билан ўзини четга олиши мумкин.

Ўзи айбдор билан боғлиқ бўлса, илгари тафтиш ўтказган бўлса, агар ўзининг шу ишда иштироки малум бўлса. Жиноий ишлар бўйича бухгалтер-экспертнинг ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат:

-бухгалтер-эксперт, эксперт ўтказиш объектига тегишли материаллар билан танишиб чиқиши лозим;

-ариза билан унга хулоса учун қўшимча материал талаб қилиш ҳуқуқига эга;

-терговчининг рұхсати билан терговда иштирок этиши; Эксперт-бухгалтер бошқа мутахассислар билан фикр алмашиши бирликдаги хулоса ёзиш ёки турли фикрлаш ҳуқуқига эга.

-бухгалтер-экспертчи прокурорга шикоят билан мурожат қилиши мумкин. Эксперт-бухгалтер ишларидан бош тортса ёки ўзини олиб қочгани учун терговчи ва судни таклифига келинса, қалбаки ёлғон хулоса бергани учун дастлабки тергов материалларини

- йиғиш;

- бухгалтерия ҳужжатларни кўриб чиқиши;

- маълумот материалларини йиғиш;

- тафтиш ўтказилмай мутахассис ёрдамида суд ишига керак;

- материалларни тўплаш;

Бухгалтер мутахассис амалий ёрдам берганда қуйидагиларни аниқлашдан иборат:

-керакли ҳўжалик операциясини таҳлил қилишда қайси бухгалтерия ҳужжатлари ва ҳисоб регистрлари ахборотларига эга эканлигини аниқлаш;

-белгиланган ҳужжатларни асл нусхаларини қаерда топиш мумкинлигини белгилаш. Бухгалтер мутахассис терговчига ортиқча кераксиз ҳужжатларни олиб келишга йўл қўймаслик керак.. Олиб кетилган ҳужжатларнинг мазмуни тушунарли, керакли ахборотларга эътибор берилган ҳолда олиб келинади. Мутахассис бухгалтер терговчига иқтисодий иборалардан фойдаланишга ёрдам бериш лозим ҳамда ҳужжатларнинг сифатли-сифатсизлигига хулоса беради.

Мутахассис масалаҳат беришда ҳўжаликда бўлаётган операцияларни бухгалтерия ишларини ташкил этилиши аниқ равоқ қилиб масалаҳат бериши лозим. Терговчига инвентаризация ўтказиш тартибини, ўзаро қошлаш тартиби, молни кредитга сотиш тартиби, табиий камайишни қандай ҳисоблаш тартибларини кўрсатиши лозим.

Суд бухгалтерия экспертизаси ниҳоятда кенг тарқалган турларидан бўлиб ҳисобланади, уни ўтказиш вақтда суриштирув, тергов ёки суд тергови давомида бухгалтерия соҳасида махсус билимлар қўлланилиши талаб этилган ҳолларда пайдо бўлади. Экспертиза бухгалтернинг ўзи олдиға қўйилган масалалар бўйича маълум фикр чиқариш учун зарур бўлган материалларни тўплаш ҳуқуқига эға эмас, у дастлабки ихтиёри берилган материалларни ойдинлаштиришға ҳаракат қилади. Агар материаллар хулоса бериш учун етарли бўлмаса эксперт-бухгалтер Ўзбекистон Республикаси Жиноий Кодексининг тегишли талабларига мувофиқ бухгалтер ҳақида экспертиза тайинланган органларига хабар беради. Эксперт қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги қарор эълон қилинган вақтда ҳам, шунингдек уни ўтказиш давомида, бухгалтер хулосаси оғзаки ёки ёзма равишда билдирилиши мумкин. Эксперт айнан қандай қўшимча материаллар ва тафтиш ўтказишда унга қандай материаллар кераклигини кўрсатиш зарур.

Экспертнинг фикри рад этилган вақтда материалларни йиғиб хулоса бериш имконияти бўлмаган вақтда эса экспертиза тайинланган органларға хабар беради. Агар қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги тавсиянома муносабати билан тергов,

суд ҳаракатлари:

а) экспертиза ишларига тааллуқли бўлган ҳужжатлар (тергов далолатномалари, бошқа соҳа мутахассисларини хулосалари).

б) далил сифатидаги ашёвий материаллар фото нусхалари.

Бухгалтерлик ҳужжатлари терговчи томонидан эксперт учун бутун экспертиза ўтказиш даврига берилиши мумкин. Бошқа ҳужжатлар билан терговчи экспертни иш бошлаши арафасида ёки янги ҳужжат ва материаллар топилган заҳоти таништиради.

Агар эксперт-бухгалтери учун зарур бўлган ҳужжат йўқ бўлса ёки айбланувчи томонидан атайлаб, йўқ қилинган бўлса, у ҳолда терговчи эксперт-бухгалтер билан биргаликда бундай ҳужжатга тенг бўлган бошқа алмаштирувчи ҳужжат қидирилади.

5.2. Суд-бухгалтерия экспертизасини материал ва маълумотлар билан таъминлаш хусусиятлари.

Суд-бухгалтерия экспертизасини материал ва маълумотлар билан таъминлаш.

Суд-бухгалтерия экспертизаси шундай ҳолатларда белгиланадики, унда кузатилган жиноий ишнинг терговини олиб борувчи терговчи, ишни сифатли ва қонунан тўғри боришида албатта чуқур ва юқори савияли бухгалтерлик билимлар лозим деб топса. Албатта ишни олиб борувчи терговчи ҳам маълум бир бухгалтерлик билимларга эга бўлишида оддий ҳисобларни ўзи бажариши ёки тергов вақтида айбланувчини ёхуд таҳлил этиши мумкин. Хусусан иш юзасидан жиноий ишга қўл урган шахслар моддий жавобгар шахслар юритган ҳар бир ҳужжат ва материалларни таҳлил қилиб, янги фактларни очиши ҳам мумкин. Лекин, бундай ҳолатларда терговчи суд-бухгалтерия экспертнинг ёрдамсиз кўзланган ютукқа эриша олмайди.

Эксперт-бухгалтернинг хулосасиз терговчи иш юзасидан қуйидаги масала ва саволларни ҳал этишга ҳақ-ҳуқуқи бор. Бунда у бухгалтерия ҳисобининг умумий қоидалари билан таниш бўлгани учун қуйидаги саволларни ҳал этиши мумкин:

Жиноий иш юзасидан йиғилган материалларда бухгалтерия-арифметик ҳисоб-китоблар. Ушбу ҳисоб-китоблар камомадни аниқлаш, кассирдаги ортиқча ёки етишмайдиган пул суммасини аниқлаш ва хоказолардир. Бу ҳолларда бухгалтерия-экспертизаси белгиланмайди.

Терговчига тафтиш хулосалари ва якуний ҳисоб-китоблар ҳужжати тақдим этилса, ёки корхонанинг ҳисоб ёзувлар терговчи шахсан ўзи текширса бухгалтерия экспертизаси тайинлаш мумкин. Баъзан эксперт-бухгалтер олдида ўтказилган тафтиш маълумотларини текшириш таҳлил этиб хулоса бериш, тафтишнинг сифатига баҳо бериш каби саволлар ҳам қўйилади. Бундай кўринишдаги суд-бухгалтерия экспертизаси терговчи томонидан йиғилган материалларни обдон кўздан кечириб, танишиб мисол бўла олади. Бундай ҳужжатлар савдо ходимлари ташаббуси билан юритилиб операция товар номлари моддий жавобгар шахслар номларини тўла кўрсатмайди ва бухгалтерлик назоратидан четда қолади. Ҳисобни соддалаштириш мақсадида баъзан оператив ва бухгалтерлик ёзувлари бир хил далилий аҳамиятга эга бўлади. Бундан ташқари, қатор ҳолларда ҳам айрим моддий жавобгар шахсларни оператив ҳужжатлари, оператив ёзувлари ва бошқа норасмий материаллар ҳам далилий аҳамиятга эгадир.

Юқорида айтилган материаллар асосида содир этилган суъистеъмол, моддий

зарарнинг ўлчами, моддий зарарга жавобгарлар ва уларнинг ҳар бирининг жавобгарлик даражаси аниқланиши мумкинлиги сабабли эксперт-бухгалтерга чуқур ўрганиш тавсия қилинади. Оператив ва норасмий материаллар ўзига хос ва бухгалтерия ҳисобига ёрдамчи характерга эга бўлганлиги учун эксперт-бухгалтер улардан ёрдамчи материал сифатида фойдаланиши мақсадга мувофиқдир.

Оператив ва норасмий ёзувларнинг расмий ҳужжатларга ва бухгалтерия ҳисоби регистрларига бўлган муносабатига кўра уларни қуйидаги гуруҳларига ажратиш мумкин:

1. Тегишли йўриқномаларда белгиланган, лекин бухгалтерия ҳисобида бевосита қўлланмайдиган ҳужжатлар, масалан, патта (чек) ва тасмаси.

2. Мансабдорда моддий жавобгар шахслар томонидан ихтиёрий равишда тузилувчи ҳужжатдир. Бундай ҳужжатлар моддий зарар ўлчамини ёки моддий жавобгар доирасини аниқлашга асос бўлмаса ҳам, лекин эксперт-бухгалтерга ҳисоб регистрларидаги ёзувлар ва расмий ҳужжатларга асосан аниқланган фактларни тўла тушунтиришга ёрдам беради. (Масалан, камомад аниқланганда моддий жавобгар шахслар тақдим этган тилхатлар).

3. Бухгалтерия ҳисоби маълумотларини тўлдирувчи ва тушунтирувчи, ёки мустақил аҳамиятли оператив ҳисоб регистрлари. Оператив ҳисоби регистрларига омборларда

юритилувчи товар моддий бойликларнинг сони ҳисоб карточкаси ва қолдиқли қайдномасини мисол келтириш мумкин.

4. Мансабдор ва моддий жавобгар шахсларнинг норасмий ёзувлари. Эксперт текшириш амалиётида хўжалик операцияларида қатнашган шахслар, имзо чеккан ва чекмаган норасмий ёзувларини учратиш мумкин.

Агар мазкур ёзувлар (тилхатлар) моддий бойликларни ўзидан чиқарган ва қабул қилган шахслар томонидан имзо чекилган бўлса ҳамда бухгалтерлик ҳисоби маълумотларига мувофиқ келса, унда эксперт текширилган материаллар товар моддий бойликларнинг камомади мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги тўғрисида қатъиян ҳулоса беришга етарли деб ҳисоблайди.

Бошқа билим соҳасидаги эксперт-мутахассисларнинг ҳулосаларини текшириш. Эксперт-криминалистнинг расмга олишда бир неча ҳужжатларнинг айрим қисмлари эмас, балки яхлит ҳужжат фойдаланилганлигини тасдиқловчи ҳулоса бўлиши шарт.

Текширишда ҳужжатнинг расм нусхаси асос қилинса, эксперт-бухгалтер баъзан фактларга дуч келадик, бунда бирламчи бухгалтерия ҳужжатлари, ҳисоб регистрлари жамловчи ва гуруҳли қайдномаларни йўқотилганлиги сабабли тафтишчи ёки ҳисоб ходимлари томонидан бухгалтерия операциялари тикланади.

Тикланган маълумотларга асосан мутахассис-бухгалтер одатдаги эксперт-текширишдаги масалаларни ҳал қилади. Текширишда бўлмаган ҳужжатларни тиклаш тартиби бухгалтерия ҳисобининг юритиш шаклига (китоб-дафтар ёки журнал-ордер шакли) тақдим этилган, ҳужжатларнинг қанчалик тўлалигига боғлиқ. Мутахассис-бухгалтер иш фаолиятида бухгалтерия ҳужжатларидан ташқари ҳам турли иш материалларини ўрганишга тўғри келади. Айбланувчи ва гувоҳларни сўроқлаш баёнлари, тушунтириш хатларида у ёки бу ҳужжатнинг тузилиши ҳамда ушбу ҳужжатда акс эттирилган операцияни бухгалтерия ҳисобини юритиш тартиби, моддий зарарларнинг операцияни бухгалтерия ҳисобида юритиш, моддий зарарларнинг вужудга келиш сабаблари, ҳисобдаги хатолар тўғрисида маълумотлар, ҳужжатли тафтиш далолатномаларни моддий зарарнинг ўлчами аниқлашда моддий жавобгар шахснинг эътирозини тушунтирувчи маълумотлар мавжуд. Ишнинг бошқа моддий

текширишда айбланувчига гувоҳларнинг кўрсатмалари ҳужжатли маълумотлар билан тасдиқланиши аниқланади.

Бухгалтерлик маълумотлари билан таъқиқланмаган айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмаларига асосланган хулосалар текшириш жараёнида эксперт-бухгалтер ҳуқуқ доирасини ошириб юборганлигидан далолат беради, чунки кўрсатмаларни баҳолаш тергов ва судга тааллуқлидир.

Агар хўжалик операциялари ҳужжатли маълумотларда нотўғри акс этирилса, айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмалари ҳисобга олиб эксперт-бухгалтер баъзан шартли ва альтернатив хулоса тузади. Масалан, товар-моддий бойликлар ҳаракатини текширишда инвентаризация комиссияси аъзоларига моддий жавобгар шахс ўртасида инвентаризациянинг тўғри ўтказилганлиги тўғрисида низо келиб чиқса эксперт-бухгалтер текшириш натижасига шартли хулоса ва бухгалтерия ҳужжатларига асосан қатъий хулоса беради. Эксперт-бухгалтери текширишда норасмий бухгалтерлик ҳужжатлари ва оператив ҳисоби ҳам учраб туради.

Бухгалтерлик ҳисобида қайд этилмаган ва мазкур корхонада расман белгиланмаган ҳужжатлар норасмий ҳисоб ҳужжатлари деб тушунилади. Буларга моддий жавобгар шахслар томонидан олинган тилхатлар хомаки ҳужжатга қўчирилмаган ёзувлар ва ҳоказолар.

5.2. Суд-бухгалтерия экспертизаси мутахассислигининг иштироки ва унинг бошқа экспертизалари билан боғлиқлиги

Суд бухгалтерия-экспертизаси мутахассисининг иштироки ва унинг бошқа экспертизалар билан боғлиқлиги. Давлатнинг ижтимоий мулкани муҳофаза қилиш борасида мамлакатдаги жиноий ишларга қарши курашда фақатгина юридик билимлар эмас, балки махсус иқтисодий билимлар ҳам зарурдир. Бундай билимлар жиноий ишларни тўхтатишда, олдини олишда ўз самарасини кўрсатади. Хўжалик жиноятларини ва мансабдор шахсларни ўғирликлари билан боғлиқ ишларни кўриб чиқиш. Ўрганишда махсус бухгалтерия ва бошқа иқтисодий билимлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Жиноятларни тезда ва тўлиқ аниқлашда хўжаликда ҳар бир жиноятчини тўғри аниқлаш ва қонун билан жазолаш адолатли қарорлар қабул қилиш ва ҳеч бир айбисиз жиноий жавобгарликка тортилмаслиги ва қамалмаслиги лозим.

Шунинг учун, бухгалтерия ва иқтисодий билимларга эга бўлиш, суд-бухгалтерия ва иқтисодий экспертизани аниқ ўтказиш, ҳужжатли тафтишлар ва шунга ўхшаш фанлардан фойдаланилган ҳолда яъни суд-бухгалтерия экспертизаси турли қиррали фан бўлиб, назарий ва амалий жиҳатдан бухгалтерия ва иқтисодий ахборотларни аниқ юридик амалиётда ишлатишга қаратилган. Суд бухгалтерия экспертизасининг мақсади, юридик ишларни ҳал этишда бухгалтерия ва иқтисодий билимларга асосан қўшимча маълумотлар, ахборотлар, фактлар тўплашди. Жиноий ишларни юридик ва терговчилар томонидан очишда махсус мутахассис бухгалтерлардан фойдаланилади.

Мутахассис бухгалтер-экспертчи тергов ва суд ишларига таклиф қилинган бўлиб, консультация бериш учун чақиради. Ўзбекистон Республикасининг жиноий ишлар кодексига 263-моддаси; суд ишларини ҳал этишда мутахассис-бухгалтер-экспертчи таклиф этилиши мумкинлиги кўрсатилган.

Суд тергов ишларида мутахассис бухгалтернинг ишлари қуйидагилардан келиб чиқади.

- аниқлаб топиш. текширувлар далолатномаларига асосланган ҳолда жиноий иш содир қилинган даври ёки текширувларда текшириш методлари тқлақонлигича олиб борганини аниқлаш;

- тафтишчилар хулосасига таяниб ушбу хулоса ва бошқа ҳужжатлар тўғри текширилганми?

- инвентаризация ўтказилганлиги тўғрисидаги акт ва бошқа ҳужжатлар бухгалтерия, омбор ҳужжатлари билан фарқ қиладими (санаси, имзоси, номланиши, ва ҳоказолар). Шундай мураккаб ва чалкаш жиноий ишлар бўлиши мумкинки, бундай ҳолларда терговчи эксперт олдиға қўйилган саволларни маслаҳатчи-бухгалтер билан биргаликда тузиши керак бўлади. Бундай саволлар материални тайёрлашда терговчи маслаҳатчи-бухгалтер сифатида таклиф этилган экспертини ишға жалб қилиш ҳуқуқига эга. Агар эксперт-бухгалтер юқори малакали бўлса, у ҳолда терговчининг хохиши билан у ҳам маслаҳатчи-бухгалтер, ҳам эксперт-бухгалтер вазифасини ўрганиш мумкин. Бу эса ўз навбатида терговчининг ҳисоботида ва баённомада қайд этилади.

Терговчи суд бухгалтерия экспертизасини тайинлашдан олдин шу ҳақда қарор чиқаради ва шу қарор тасдиқланади. Терговчи қарорда қуйидагиларни кўрсатади.

- а) экспертиза ўтказиш учун асос;
- б) экспертиза ўтказувчи корхонанинг номи, манзилгоҳи, экспертнинг фамилияси ва мансаби;
- в) эксперт олдида қўйилаётган саволлар тўплами;
- г) эксперт ихтиёрига материаллар рўйхати;

Амалиётда эса терговчилар ҳар вақт ҳам экспертиза ўтказгани учун асосни кўрсатавермайдилар. Баъзи ҳолларда эса чиқарган қарорида ҳам экспертнинг ихтиёрига тақдим этилган материаллар рўйхатини кўрсатмайдилар. Улар "Эксперт ихтиёрига қуйидаги иш материали берилди" деб чегараланиб қоладилар. Бу эса нотўғри. Бундай ҳоллар экспертни чалғитади, материаллар билан танишиб чиққунга қадар вақтини олади, аниқ бир хулоса айтолмайди, натижада экспертиза муддати чўзилиб кетади. Терговчи иш юзасидан йиғилган материалларни экспертга тақдим этаётиб у билан шахсан танишади. Агар материаллар тўплами жуда катта ёки бухгалтерлик материаллар бўлмаган бошқа аралаш ҳолда бир делого тикилган бўлса, у ҳолда эксперт терговчи ҳузурида ўтириб материаллар билан танишиб экспертиза ўтказади. Қарорда шу юзасидан очилган "иш"даги тегишли варақалар нумерацияси кўрсатилади. Бундай ҳол экспертни адашмасликка ва чалғитмасликка ёрдам беради.

Терговчи экспертга қуйидаги асосда иш юритиши учун шароит яратиб беради:

а) хулоса бериш учун асос бўлиб, хизмат қилувчи ҳужжатлар (бухгалтерия ҳужжатлари, ҳисоб регистрлари, китоб ва журнал ордер ва терговчи томонидан йиғилган бошқа материаллар). ғзма равишда мурожаат этилади ва бу қўл ёзма баённомага тикилади. Айбланувчининг тавсиясига биноан материал ва ҳужжатларни терговчининг ўзи ундиради ва текшириб танишганидан сўнг экспертга тақдим этилади.

Эксперт бухгалтерга терговчи томонидан қуйидаги материаллар ҳажми тақдим этилиши лозим;

б) моддий бойликларнинг ёки пул маблағларининг ортиқча экани ёки камомад бор эканини тасдиқловчи ҳужжатлар; (қайси уларни тафтиш орқали аниқлашнинг имкони бўлмаса). Агар моддий зарар кўрилган бўлса зарарнинг ўлчамлари, пайдо бўлган вақти ва жавобгар шахслар доираси ҳақида ҳужжат ва маълумотлар. Бунинг учун бирламчи бухгалтерия ҳужжатлари, бухгалтерия проводкаларидаги ёзувлар, оператив-техник ҳужжатлар ва баъзи ҳолларда статистик таблицалар.

в) ҳужжатларни олиб қўйиш далолатномаси ва уларни ишга тикилганлиги тўғрисидаги қарор, тинтув ва топиб олиш далолатномаси ва бошқа шунга тегишли бўлган ҳужжатлар.

г) айбланувчи ёки шубҳа остидаги шахсларни тергов қилингани ҳақидаги далолатномаси, гувоҳларни тергов қилинганлиги тўғрисидаги далолатнома, мисол учун инвентаризация ўтказган комиссия аъзоларини сўроқ қилиниб, улар ўртасида юзлаштириш хулосалари;

д) ишга алоқаси бўлмаган, лекин далилий ашё сифатида терговчи томонидан ишга тикилган ҳужжатларнинг текширув далолатномаси.

е) эксперт бухгалтернинг хулосаси бошқа соҳа мутахассиснинг хулосасига таяниш лозим бўлган мураккаб ҳолатларда, эксперт бухгалтерга шу соҳа мутахассисининг хулосалари тақдим этилиши лозим. Масалан, товаршунос-экспертининг хулосаси.

Суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш шарт деб топилган ва бунинг учун ҳужжатлар етарли даражада йиғилгандан сўнг, экспертизани тезкорлик билан бошлаб юбориш керак. Чунки, экспертиза кўп ҳолларда жуда чўзилиб кетиши мумкин. Бу эса терговда салбий ҳарактерга эга.

Суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш муддатини тайинлашдан олдин, терговчи эксперт олдига қўйилидиган саволлар тўпламини тайёрлайди. Бундай саволларни тайёрлаб экспертга тақдим этиши учун терговчига иш юзасидан йиғилган материаллар етарли бўлиши, қисман бўлса ҳам иқтисодий билимларга эга бўлиши, у ёки бу корхонанинг юритилаётган ҳисоб-китоби асослари билан танишган бўлиши керак. Агар терговчи тафтиш материалларидан ва бошқа материаллардан шубҳаланса, тўғри эканига гумон қилса, у ҳолда ушбу материалларни экспертга топшириши билан бир қаторда тузилган саволлар тўпламига қуйидаги саволларини киритилиши мумкин:

- ўтказилган тафтиш, инвентаризация ёки бошқа турдаги чиққанидан сўнг белгиланади. Агар айбланувчи томонидан, "Тафтиш нотўғри ёки бирор бир методдан фойдаланилмай ўтказилди" -деган даъво юритилса терговчи бундай маълумотни, албатта, бухгалтер-эксперт билан биргаликда текшириб чиқиши лозим.

Суд бухгалтерия экспертизаси сифатли ва қисқа муддат ичида яқунланишига иш юзасидан йиғилган материалларнинг (текширув материаллари, тафтиш материаллари ва инвентаризация) материалларнинг тўлақонлиги ва сифатлиги ҳам таъсир кўрсатади. Сифатсиз материалларга қуйидагилар киради:

- тафтиш хулосаларининг асосsizлиги;
- тафтиш ўтказишда моддий жавобгар шахс иштирок этмаслиги;
- тафтиш ёки инвентаризация хулосасида комиссия имзоларининг тушунарсиз ёки қалбаки ёки умуман йўқлиги ва ҳоказолар.

Суд бухгалтерия экспертизасини ўтказишни белгилашда ва экспертга материаллар тақдим этишдан аввал, терговчи йиғилган материаллар билан яқиндан танишиб чиқиши лозим. Шу билан бир қаторда эксперт бухгалтернинг ёзма аризаси ёки талабномасига асосан қўшимча материаллар йиғиши ва ниҳоят содир этилган тизимдаги барча ҳужжатларни сақлаб қолиши керак. Акс ҳолда жиноят содир этган шахс ёки моддий жавобгар шахс қалбаки ҳужжат ва ёзувларни йўқ қилишлари мумкин.

Агар тафтиш ўтказилмаган бўлса, у ҳолда тафтиш ўтказишни тавсия этиб хулосаларни сифатли ёзилганлигини текшириб чиқиши лозим. Материаллар тайёрлаш жараёнида шундайин бир тергов ҳаракатларини амалга ошириш керак бўйиб қоладик, унинг натижасида материалларнинг қаердан келиб чиққанлиги, жойи ва сақланиш жойлари маълум бўлади. Бундай тергов ҳаракатларини бухгалтерия экспертизасини тайинлашдан олдин ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, иш юзасидан ҳамма ҳужжат ва материаллар йиғилиб, айбдор ёки шубҳаланувчи гувоҳлар сўроқ қилиниб бўлгачгина суд бухгалтерия экспертизасини тайинланади.

Шундай ҳоллар бўладик, уларда эксперт-бухгалтер хулоса чиқариш учун материаллар етмай қолиши мумкин. Бундай ҳолларда эксперт терговчига ариза ёки талабнома ёзиб қандай материаллар эса умуман иш юритиш учун зарурлигини кўрсатиб беради. Терговчи экспертнинг талабини қондириши мумкин. Жиноий иш юзасидан материаллар экспертизага берилишидан олдин терговчи улар билан яқиндан танишиб чиқиши лозим, деб юқорида таъкидлаб ўтган эдик. Танишиш вақтида терговчи ҳужжатлар қалбаки эмас эканлигига ишонч ҳосил қилиши керак. Суд бухгалтер-экспертга иш юзасидан материалларни қўшимча равишда айбланувчининг ўзи ҳам тўлдириши мумкин. Бу ҳақда терговчига бошқа билим соҳасидаги мутахассислар хулосаси эксперт-бухгалтер томонидан текширилиб, тааллуқли хулоса учун асос бўлиши мумкин. Бунда, албатта мутахассис-бухгалтер хулосадаги рақамли маълумотларни тўғри ҳисоблаганлигига ишонч ҳосил қилади. Агар рақамли

маълумотларда хатога йўл қўйилганлиги аниқланса, терговчига (судга) маълум қилинади. Терговчи ўз навбатида қўшимча ёки такрорий экспертиза тайинлайди. Эксперт-бухгалтерларнинг бошқа билим соҳасидаги хулосаларини текшириш жараёнида уларда қайд этилган дастлабки ва якуний маълумотларни ўзаро маслаҳат ва ўзаро текширишларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Эксперт -бухгалтер текширув жараёнида қандай услублардан фойдаланиши мумкин?

2. Терговчи томонидан кўрилмаган ҳужжатлар билан эксперт бухгалтернинг ишлаш ҳуқуқи йўқлигини изоҳлаб беринг.

3. Оператив ва норасмий ёзувларни неча гуруҳга ажратиш мумкин? Уларни изоҳлаб беринг.

4. Бошқа билим соҳасидаги эксперт-мутахассисларнинг хулосаларини текшириш тўғрисида тушунча беринг.

6-боб Асосий хўжалик молиявий муомалалари бўйича суд бухгалтерия экспертизасининг изланиши

6.1. Касса ва банк муомалалари бўйича суд бухгалтерия экспертизаси

Суд-бухгалтерия экспертизаси услуби ва мунтазамлиги кассадаги пул маблағларининг қай тарзда ва қай усулда суистеъмол қилинганига, касса муомалалари характериға ва уларнинг формасига ҳам боғлиқ бўлади. Касса муомалаларини юритиш Марказий Банк бошқармасининг «Юридик шахслар томонидан касса муомалаларини юритиш қоидалари» билан тартибга солинади. Касса муомалаларини юритишда содир бўлган вазиятга мувофиқ касса муомалаларини текшириш нақд пул маблағлари, қатъий ҳисобот қоғозлари ва бошқа бойликларни инвентаризациядан ўтказиш билан амалга оширилади. Инвентаризация 19 – бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти «Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш» (1.5 моддаси)га мувофиқ ўтказилади.

Пул маблағларидан нотўғри фойдаланиш ва уларни ўзлаштириш билан боғлиқ хатоларга йўл қўйилган бўлиб, буни бухгалтер билмаслиги мумкин. Шунингдек кассадаги нақд пулларнинг ҳисоб қолдиқларига мувофиқ келмаслиги ҳам мумкин. Бундай тафовутларнинг асосий сабаблари кассага келиб тушган пулларнинг ўз вақтида кирим қилинмаганлиги ёки харажат қилинган пулларни ҳисобдан чиқарилмаганлиги бўлади. Экспертиза ўтказаётган бухгалтер, камомад, уларнинг миқдорини ва сабабларини ҳам аниқлаши керак. ҳужжатлар ва ёзувлар билан боғлиқ камомад ва ортиқча чиқишлар сабаблари бухгалтерия ҳисоби регистрларидаги маълумотларни текширишда аниқланади. Ҳужжат ва ёзувларда акс эттирилган касса муомалаларини эксперт текширишга киришаркан бухгалтер касса дафтарида бошланғич ҳужжатларнинг ҳаммаси қайд эттирилганлигига ишонч ҳосил қилади. Касса ҳисоботларининг тўғрилигини кўриб чиқади, сўнг муомалаларнинг якунини ҳисоблайди. Экспертнинг навбатдаги ҳаракати тўлов қайдномаларга қўшиб ёзиш йўли билан кассадан тўланган ҳамма пуллар якун суммаларига тузилган проводкаларни текширишдан иборат. Баъзан кассадан чиқим қилинган пулнинг миқдорини кўпайтириб проводка тузишлар ҳам учрайди.

Тўлов қайдномалардаги суистеъмоллар ҳар доим ҳам таққослаш усули билан топилавермайди. Касса муомалалари бўйича алоҳида счётлардаги ёзувларнинг асослилиги текширилиб чиқилади. Бухгалтерия ҳисобининг тегишли регистрларидаги ёзувларнинг асосли эканлиги касса ҳисоботиға илова қилинган ҳужжатларға асосан аниқланади.

Тергов амалиётида бухгалтерия проводкаларининг бошланғич тасдиқловчи ҳужжатларға тўғри келмаслик ҳолатлари ҳам учраб туради. Масалан кассир билан бухгалтер келишиб касса ҳисоботи чиқим устундаги умумий якуни ошириб кўрсатади ва пул қолдиқларини ўша кунга ёки ҳисобот давриға камайтиради. Чиқим устундаги пуллар йиғиндисини ҳар хил счётларға, масалан, ҳар хил қарздорлар ва боқимандалар ҳисоб-китоб счётиға ҳисобдан чиқарилади. Бундай харажатлар текшириш муддати ўтган кредитор қарзлар ҳисобидан кассадан чиқим қилинади. Кассадан берилган пуллар бухгалтерия, томонидан ҳар хил счётларға, яъни бу счётларнинг дебетиға олиб борилиши мумкин. Бунинг учун кассадан сарфланган пуллар қаёқда, қайси тўлов счётларига кирим қилинганлигига ишонч ҳосил қилинади. Агар кредитор қарзға пул қўйилса унинг

сабаблари, ҳўжалик муомалаларининг қонунийлиги, мақсадга мувофиқлиги текширилади.

Касса муомалаларини текшираётганда ўзаро назорат текшириш ва арифметик ҳисоблаш билан ҳисоботлардаги ёзувлар касса дафтаридаги ёзувлар билан мувофиқлигини текширади. Ушбу усуллар билан кассадаги пулларни тўлиқ кирим қилмаслик ёки сарф қилинган пулларни ҳисобдан тўлиқ чиқармаслик билан боғлиқ бўлган хатоликлар, суистеъмол қилишнинг вазият-ҳолатлари аниқланади.

Шунингдек, навбатдаги назоратни қайд этиш учун ва касса ордерларидан тўлиқ фойдаланиши текширилади. Ҳужжатларни ўзаро солиштириб текшириш нафақат кассага кирим қилмаслик, балки, кассадан берилган пулларнинг асоссиз чиқим қилиш, ёки агросаноат банкдан олинган пулларнинг қисман кирим қилмаслик ҳолларининг олдини олишга ёрдам беради.

Мисол, бир магазиндан насияга ва нақд пулга сотилган телевизор кассадан пулни суистеъмол қилиш, товарсиз топшириқ,-мажбуриятнома варақасини тўлдириш орқали амалга оширилади.

Насияга сотилди деб ҳужжатлаштирилган телевизор ҳақиқатда нақд пулга сотилган бўлиши ҳам мумкин. Харидордан сотилган товарнинг чакана нархлардаги бошланғич қийматидан 25% суммаси кассага кирим қилинади. Текшириш натижасида товарларнинг, сотилишидаги дастлабки тўловлар кассага келиб тушганлиги тасдиқланмаса, товарлар насияга сотилмаганлиги аниқ бўлади. Худди шу усул билан пулларни кассадан ўзлаштириш, суистеъмол қилиш йўллари текширади ва топади. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бўйича харидорга товарсиз счёт расмийлаштириб, харидор билан савдо ходимлари таниш-билишчиликда ва олдиндан келишилган ҳолда товарни олмасдан савдо пулидан телевизор пулини ўзлаштиради ёки бўлмаса қимматбаҳо мебелларни олиш учун ҳам ҳужжатлар тўлғазилади, уни насияга сотилган деб ҳисобдан чиқаради. Ҳақиқатда эса товар ўрнига савдо пули бериб юборилади. Ҳозирда ҳам магазин кассасидан нақд пулларни ўзлаштириш ва суистеъмол қилиш ҳоллари учраб туради.

Товарларни сотилиши касса аппаратларида амалга оширилса пулларни ўзлаштириш, суистеъмол қилиш, касса аппарати счетидаги кўрсаткичларни ўзгартириш билан бажарилади. Оператор иши устидан кунлик назоратни ким бажарганлигини, счётларнинг нолга ўтказиш тартибига риоя қилиш, касса тасмалари ва товар чекларининг сақлаш тартиби текширилади.

6.2. Товар моддий бойликлар юзасидан суд бухгалтерия экспертизаси.

Суд экспертизасида текширилувчи ишлар орасида савдо корхоналаридаги ўғирликлар ва суистеъмоллар бўйича суд-бухгалтерия экспертиза ишлари анча қисмини ташкил қилиб муҳим хусусиятлари билан фарқ қилади. Бу хусусият қуйидаги сабаблардан келиб чиқади:

- савдо корхоналарида бухгалтерия ҳисоби юритиш ва бошланғич ҳисоб ҳужжатларини расмийлаштиришда ўзига хос хусусиятдан;
- матлубот муомаласида улгуржи ва чакана савдо, корхоналари, тайёрлов ва ишлаб чиқариш фаолияти, умумий овқатланиш корхоналарида содир бўлувчи хўжалик муомалаларининг хусусиятларидан;
- ушбу корхоналардаги турлича моддий жавобгарликлар ва уларни ташкиллаштириш шаклларида фойдаланишдан.

Товар моддий захиралари 4-БХМС «Товар моддий захиралари»га мувофиқ ҳисобга олинадиган ҳамда ушбу стандартга мувофиқ моддий захираларнинг таннархини ҳисоблаш ва уларни харажатларга киритиш тартиби белгиланади. Корхоналардаги бойликларга бўлган мулкчиликнинг турли шаклда мавжуд булганлигидан савдодаги товар-моддий бойликлар улгуржи базаларда, чакана савдо корхоналарнинг тақсимловчи омборларида жойлашган.

Савдонинг ушбу бўғинларидаги товар муомалалари бўйича эксперт-бухгалтер ечиш учун қуйидаги масалаларни кўпроқ кўяди.

- товар моддай бойликлар камомадининг ташкил топиш даври ва жойи, моддий жавобгар шахслар давраси;
- товарларни тўла ва тўғри қабул қилишни аниқлаш;
- товар муомалаларининг асосли ва тўғри бўлишини текшириш;
- товар нобудгарчиликларининг ҳисобдан тўғри чиқарилганлигини аниқлаш; .
- товарларни қайта баҳолаш нотўғри кўрилганлигидан олинган моддий зарарларни аниқлаш;
- товар-моддий бойликлар туғрисида норасмий ҳужжатлар тергов ишининг бошқа материалларини инобатга олган ҳолда моддий зарарларни аниқлаш;
- инвентаризация натижаларининг тўғри чиқарилганлигини аниқлаш;
- бухгалтерия ҳисобини ва ҲИСОБОТИНИ ташкиллаштириш ва юритишдаги камчиликларни аниқлаш.

Эксперт-бухгалтер олдига савдо корхоналаридаги товар-моддий бойликларнинг ўғирланиши бўйича бошқа масалалар ҳам қўйилши мумкин бўлиб, улар маълум ЖИНОИЙ ишларнинг вазиятидан ва бухгалтерия ҳисоб соҳасида махсус билимларга бўлган заруриятдан келиб чиқади.

Улгуржи ва чакана савдо муомалалари бўйича суд-тергов ишлари ўтказилганда мутахассис томонидан эксперт текширишнинг, умумий ва хусусий методлари қўлланилади.

Улгуржи, савдода товар ҳаракат жараёнида товар-моддий бойликларнинг ўғирланиши ва камомадини ниқоблаш мақсадида мутахассис амалиётда тез-тез учраб турувчи суистеъмоллар қуйидагилардан иборатдир:

- келиб тушган товар-моддий бойликларни ҳисобда тўла ёки қисман кирим қилмаслик;

- ҳужжатлар ва моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботида товарсиз-муомалаларни акс эттириш;
- товар ҳаракат муомалалари бўйича бошланғич ҳужжатларда товар нархига ўзгартириш киритиш;
- турли товар нобудгарчилигини асоссиз ҳисобдан чиқариш;
- товарларнинг ҳисобга олинмаган ортиқчасини тузиш, инвентаризация бошланишига товар ва идишларнинг ҳисобдаги қолдиғини камайтириш, инвентаризация фарқларини (товарлар камомадини) асоссиз қоплаш;
- инвентаризация рўйхатидаги товар ва идишларнинг қолдиғи тўғрисидаги маълумотларни бузиб кўрсатиш;
- харидорларга жўнатилаётган товарларни контейнерларга ҳужжатда кўрсатилгандан кам миқдорда солиш;
- бухгалтерия ҳисобда инвентаризация натижаларини кўрсатмаслик;
- муомалаларни нотўғри кўрсатиш ва хоказо.

Улгуржи савдо базасида товар ҳаракати муомалаларини эксперт текшириш учун қуйидаги материаллардан фойдаланилади:

- ҳужжатли тафтиш далолатномалари;
- моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари, товар-моддий бойликларнинг қабул қилинишига ва чиқарилишига расмийлаштирилган бирламчи ҳужжатлар;
- ишончномаларни қайд қилиш дафтари, кам товар жўнатилганлиги сабаблари харидорларнинг тўловига тўла ва қисман эътирозлари;
- харидорлар номига жўнатилган товарлар сифати ва нархлардаги бузилишларни нотўғри кўрсатишлар;
- инвентаризация материаллари (инвентаризация рўйхати, таққослаш қайдномаси, табиий камайиш ҳисоблари, моддий жавобгар шахсларнинг камомад сабаблари тўғрисида тушунтириш хатлари);
- товарларнинг омбордаги ҳисобининг карточкалари қолдиқли ва оборот қайдномалари;
- юк ташувчи ташкилотларнинг юқларининг турадиган жойи тўғрисида хабарномаси ва товарларнинг маъсул сақлашга қабул қилганлиги тўғрисидаги харидорларнинг хабарномаси;
- товар ва идишлар савдо устамаси, жўнатилган товарлар, бажарилган иш ва хизматлар, харидор ва мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китоб ва бошқа счётлар бўйича синтетик ва аналитик ҳисоб регисторлари;
- бошқа турдаги экспертиза (товаршунослик, иқтисодий) хулосалари;
- жиной ишнинг бошқа материаллари, моддий жавобгар шахсларнинг норасмий ёзувлари, норматив ва бошқа ҳужжатлар.

Улгуржи савдо корхоналарининг товар муомалалари бўйича аниқ жиной ишлар вазияти ва суд – бухгалтерия экспертизаси олдига қўйилган масалаларга кўра эксперт текширишнинг қуйидаги методлари қўлланилади:

- ҳужжатли текшириш, бирламчи ва йиғма ҳужжатлар маълумотлари билан ҳисоб – регистрларини таққослаш, ҳужжатларни муқобил (ўзаро) текшириш, товар ҳаракати бўйича муомалаларнинг хронологик таҳлили, инвентаризациялараро даврдаги молларни миқдорий пулдаги ҳисобини тиклаш, қолдиқларни контрол текшириш, товар ва идишларнинг бухгалтерия оператив ҳисоби маълумотларини солиштириш. Бухгалтерия ҳисоби маълумотлари ва жиной ишларнинг бошқа материалларини солиштириш, табиий камайиш нормасига мувофиқ товар нобудгарчиликларига ҳисобли жадвал тузиш, тегишли жиной иш бўйича суд экспертизасининг бошқа турдаги материалларини

текшириш, товар муомала бўйича ҳисоб маълумотларини унга ҳамроҳ бўлувчи хўжалик муомалаларини таққослаш.

Улгуржи савдо корхоналарида камомадлар ва талон-тарожларни беркитишнинг кенг тарқалган услублари – мол етказиб берувчилардан келтирилган товар-моддий бойликларни қисман кирим қилмаслик ва ўз вақтида кирим қилмасликдир. Товар-моддий бойликларнинг тўла кирим қилинишини текширишда миқдорий қиймат ва синтетик ҳисоб маълумотлари бухгалтерия муомалаларининг ҳужжатли текшириш, таққослаш ва муқобил текшириш услубларини қўллаш билан атрофлича ўрганилади.

Дастлабки ҳужжатларни текширишда (счёт тўлов талабномаси, фактура накладной, ишончнома, далолатнома) аввало уларнинг тўғри расмийлаштирилиши, зарур имзоларнинг мавжудлиги арифметик ҳисобларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши керак.

Товар моддий бойликларнинг тўла кирим қилинганлиги текширилганда, қабул қилувчининг (база) ҳужжатлари билан товар етказиб берувчиларнинг ҳужжатлари солиштирилади. Кирим қилинган товарларнинг миқдори, нархи ва суммаси товар етказиб берувчининг ҳужжатларида кўрсатилган маълумотларга мувофиқ келиши аниқланади. Товар ҳисоботлари ва унга илова қилинган дастлабки ҳужжатларни мол етказиб берувчиларнинг счёт-тўлов талабномаси ҳамда “ Мол етказиб берувчилар билан ҳисоб – китоб счётидаги тегишли ёзувларни омбордаги карточка ҳисоби ёзувларини солиштириш йўли билан товарларни тўла қабул қилиниши, уларни тўлов суммаларига мувофиқ келиши, шунингдек, счётлар корреспонденциясининг тўғри тузилганлиги аниқланади. Солиштириш барча ҳисобот даврига ўтказмасдан балки храналогик тартибда, яъни товар кирим қилинган кунлар тартибда амалга оширилади, чунки омбор мудирлари одатда қисқа муддатдаги товарлар ҳаракатига тузатиш киргизмасдан, ҳисобот даврининг охиридаги рақамларини ўзгартиради.

Омборга товарларни ўз вақтида ва тўла кирим қилинганлигини аниқлаш учун кирим ҳужжат маълумотлари билан товар олишда берилган ишончнома, ҳужжатларни қайд қилиш дафтаридаги ёзувлар ҳамда улгуржи базага қабул қилинган товарларни акс эттирувчи бошқа регисторларни солиштириш яхши натижа беради.

Эксперт муассасасига келиб тушган масаланинг мазмуни билан танишиб чиққандан сўнг мутахассис умумий ва конкрет методларни қўллаш билан юқорида келтирилган зиддиятларни аниқлайди. Товар муомалаларини текшириш услублари корхоналарда ҳисобнинг натурал қиймат ва қиймат ўлчов бирлигида олиб борилишига боғлиқ. Баъзи улгуржи ва чакана омбор базаларидаги товарлар пул ўлчовида ҳисобга олиб борилади. Бухгалтерия экспертизаси товар муомалаларини текширишнинг бундай ҳолларида миқдорий ҳисобни тиклаш услубига асосланиши керак.

Омборда кирим қилинмаган товарларнинг сақланиши эксперт бухгалтер унинг ҳосил бўлиш шароитини аниқ кўрсатиши керак, чунки уларни улгуржи корхона бухгалтериясида ҳисобдагидан ортиқча товарлар ҳисобидан бошқа товарлар камомадини ёпади. Айрим ҳолларда товарларни ўз вақтида кирим қилмаслик ёки ўзгартириш натижасида ҳосил қилинган “ ортиқча “ товар омборга ёки базага кирим қилинади, оқибатда омборларда товарларни ўзгартириш содир бўлади. Бу икки ҳолда ҳам ушбу ўзгартиришлар инвентаризация натижасида аниқланади.

Эксперт-бухгалтер “ортиқча” товарлар манбалари ва уларнинг келишини аниқлаш учун ҳосил бўлган ортиқча товарлар ҳаракатини ҳужжатлар асосида кузатиш керак. Агар терговчи бундай товарлар маълум бир корхонадан келганлигини илгари сурса, эксперт бухгалтер мазкур корхоналарнинг омборини ҳамда кейинги ишлаб чиқариш корхоналари

билан бўлган муомалаларни ҳам солиштириш йўли билан текширади. Омборга товарларни келганлигини аниқлаш учун, товар ҳужжатларини, товар-транспорт ёки улгуржи корхоналарга хизмат қилувчи юк ташиш бирлашмаларининг ҳужжатлари билан солиштириб текшириш мақсадга мувофиқдир.

Товарларни ўзлаштиришда сохталаштирилган талабнома ёки ишончномалар тузилса, уларни эксперт криминалист аниқлаб беради. Текширилаётган ҳужжатни сифатли ва сифатсиз тузилганлиги аниқланади, яъни бу ерда , эксперт-бухгалтер изланаётган муомала солиштириладиган ҳужжат ва текширишга яроқли бўлган юк ташиш ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатларни текшириш керак. Харидорларга товар сохта ҳужжат билан жўнатилса, эксперт-бухгалтер эълон қилиб аниқлаши мумкин.

Мисол: В базаси омборда мавжуд бўлмаган оператив сохта ҳужжатаасосида жун газламаси қабул қилади. Сохта ҳужжатаасосида қабул қилинган жун газламани у ерда савдо тармоғи орқали, ҳисобсиз тайёр маҳсулот, кирим қилинмаган товар сифатида сотилади.

Ҳужжатларни ўзаро текшириш натижасида В. базасидан чиқарилган жун газлама, базадан чиқарилганлиги тўғрисида тузилган ҳужжат ва маълумотнома асосида, товар қабул қилган кооператив товар бу муомала юз бермасдан илгари тугатилганлиги аниқланади.

харидорларга товарлар омбордан чиқаришда ҳужжатда кўрсатилгандан кам жўнатилса ёки табиий камайиш ҳисобидан товар запас ҳосил қилинса, бу хизматларга (ортиқчани) ўзлаштириш жиноятини ҳосил қилади. Бундай ҳодиса юз берганлиги аниқланганда эксперт - бухгалтер хулоса чиқаришни билиш керак. Хулоса далолатномада омборда табиий камайишнинг нормада ишлатилмаган ва бунинг натижасида ортиқча товарлар ҳосил қилинганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар билан кўрсатиш керак.

Бундай ҳодисалар база ва омбордаги товарларни нотўғри саралаш натижасида товарларни суистеъмол қилишга олиб келади.

Шундай қилиб улгуржи савдо корхоналарида ўғирлик ва суистеъмолар тўғрисидаги жинойий ишлар бўйича суд – бухгалтерия экспертизаси текширишнинг тааллуқли объектларидаги маълумотларга асосан ўтказилиб юқорида қайд этилган тартибда амалга ошувчи методик услублар тўпламидан ташкил топган.

Чакана савдо корхоналаридаги ўғирликлар бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси методикаси хусусиятлари куйидаги шартлар ва сабаблардан келиб чиқади:

- чакана савдо корхоналарида бир вақтда товарлар, идишлар, пулнинг кўп миқдори мавжудлиги;
- товарларнинг муомала соҳасидан аҳолининг пул даромадига алмашуви билан шахсий истеъмолга ўтишидан;
- товарларни харидорларга нақд пулга, насияга сотиш, ҳисоб-китоб чеклари банк бўлимларидаги ҳисоб-китоб счётлари бажарилишидан;
- реализация қилиш учун товарларни турли манбалардан, мол етказиб, берувчилардан, омборлардан, кооперативлардан, кичик корхоналардан, аҳолидан қабул қилинишидан;
- чакана савдо корхонаси ичида ва уларнинг бўлинмаларида товарларнинг чиқарилиши;
- чакана савдо корхоналарида товарларнинг учёти қиймати ўлчовида юритиш;
- шиша идишларнинг харидорларга қайтариб топширилиши ва уларга нақд пул ва товарлар тўланиши;

- шиша идишларни ҳам товарларнинг ва тараларнинг таркибида ҳам ҳисобга олинади.
- чакана савдо корхоналарида ҳарид баҳоларнинг бир неча турлари амал қилинади (давлат чакана нархлари, кооператив ва тижорат нархлари, шартнома бўйича нархлар, мавсумий чакана нархлар);
- моддий жавобгарликнинг якка, жомоа, бригада ҳамда шахсларнинг чекланган доирада тўла турларининг қўлланишидан.

Чакана савдо корхоналаридаги суистеъмоллар, ўғирликлар тўғрисидаги ишлар текширилганда эксперт-бухгалтер юқорида баён қилинган товарларнинг чакана савдосини ташкил қилишдаги учёт юритиш тартиби ва хусусиятларини амлга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Улгуржи корхоналарда товар камомади ўғирликларни беркитиш мақсадидаги суистеъмоллар чакана савдо корхоналарда ҳам учрайди.

Улардан ташқари товар ва пул бойликларининг ўғирланишини беркитиш мақсадида тубандаги суистеъмоллар тез-тез учраб туради:

- четдан товарларни келтириш ва сотиш;
- чакана савдо корхоналарида сотишда ва инвентаризация рўйхатида товарларнинг нархларини ошириш;
- моддий жавобгар ва ҳисобдор шахслардан савдо пулини асоссиз ҳисобдан чиқариш;
- қалбаки касса ҳужжатларига кўра савдо пулини ҳисобдан чиқариш;
- майда чакана савдо шаҳобчалари сотувчиларнинг савдо пулини тўла кирим қилмасликлари;
- дўкон мудирларнинг қалбаки ҳужжатларига кўра товарларни ҳисобдан чиқариш;
- товарсиз муомалаларни расмийлаштириш;
- касса пулини ҳаридор томонидан топширилган бўш шиша идишлар учун тўлашга деб олиш;
- инвентаризация бошланиш олдидан ҳаридорлар томонидан қайтарилган товарларни кирим қилмаслик;
- нархлари туширилган товарларга нархларни нотўғри қўлланилиши;
- савдо пулини олиш ва камомадларни яшириш мақсадида уйдирма шахсларга тўлов мажбуриятномасини расмийлаштириш;
- кирим ҳаражатларини инвентаризация ўтказилгандан кейин товар ҳисоботига кўшиш;
- инвентаризация бошланишига мавжуд савдо пулини нотўғри кўрсатиш;
- инвентаризация бошланишига товар ва таралар қолдиғини камайтириб кўрсатиш;
- инвентаризация рўйхатига товарларнинг мавжуд қолдиғини асоссиз ошириб кўрсатиш;
- инвентаризация рўйхати яқунларини нотўғри ҳисоблаш;
- ўз-ўзига хизмат қилиш усули билан сотишдан кўрилган зарарларга ва табиий камайиш нормасига товар нобудгарчилигини асоссиз кўшиш;

Чакана савдо корхоналарида қуйидаги ҳолларда бухгалтерия экспертизаси изланишлари ўтказилади:

- 1) магазинларда кирим қилинмаган товар бўлганда ва товар нархи ортиқча қўйилганда;
- 2) чакана корхоналарида товар камомади содир бўлганда;
- 3) яширин ҳолда ўзлаштирилган товар ва таралар муомаласи содир бўлганда;
- 4) яширин ҳолда товарсиз чиқим ҳужжатлари асосида товарлар ўзлаштирилганда;

5) яширин ҳолда бухгалтерия ҳисобида товар ва таралар ўзлаштирилганда.

Чакана савдо дўконларида камомад бўлганда, бу корхоналарда учёт қиймат ўлчовида юритилганлиги, аналитик ҳисобда товарлар номлари ёзилганлиги сабабли товарлар камомад ўлчовини эксперт-бухгалтер шартли белгилайди ва сўм кўринишида аниқлайди.

Айрим харажат ҳужжатларидаги товарлар артикули тааллуқли бўлган кирим ҳужжати кўрсатишдаги артикул баҳосидан паст бўлади.

Масалан: дўконда 876-сонли артикулдаги метри 1080 сўм бўлган жун газлама келиб тушди. Аммо шу артикулдаги чиқарилган харажат ҳужжатида кўрсатилишига 870 сўм , фарқи- 210 сўм . Бу икки ҳодиса ҳам эксперт текширишнинг ўзаро солиштириш усулини қўллашни тақозо этади.

Ўзаро солиштириб текшириш асосан ҳар бир товарнинг чакана баҳосининг текширилишини тавсия қилади, лекин эксперт хулосасида бунгача нақд кирим қилинмаган товарлар ёки бир хил товарларни саралаш натижасида турлари бўйича чиқаришда баҳолари кам фарқ қилиши тўғрисида, баҳоларнинг кўтарилганлиги тўғрисида хулоса қилиш учун товаршунослик экспертизаси ўтказиш зарурати туғилади.

Товарларнинг ўзлаштирилиши натижасида ҳосил қилинган камомаднинг яширилиши кўпроқ товарларнинг бир савдо шаҳобчасидан бошқасига ўтказишда амалга оширилади.

Савдо ташкилоти корхоналараро товарлар қабул қилиниши ва чиқарилиши муомалалари таққослаш йўли билан текширилади. Товарлар корхоналарга раҳбарлар рухсати билан ўтказилиши мумкин лекин мавжуд руҳсатномалар ҳамма вақт ҳам мақсадга мувофиқ ва қонунга асосланган бўлавермайди.

Товарсиз муомалалар текширилганда ҳужжатларни ўзаро таққослаш услуби қўлланилади.

Жиноятчиликда бухгалтерия ходимлари иштирок этган бўлса улар қатор ҳужжатлардаги қоидалардан чекланса (чекинса), сохта муомала, тўлдирилган ҳужжатларни қатор ҳужжатлар билан мос келишини ҳисобга олган ҳолда бухгалтерия экспертизаси қўлланилади.

Шундай қилиб, чакана савдо корхоналаридаги, суиистеъмоллар ва ўғирликлар тўғрисидаги жиноий ишлар бўйича суд бухгалтерия экспертизаси тегишли объектларни ўрганиш ва объектив хулоса далолатномасини тузишда қўлланилиши умумий ва махсус услублар мажмуасидир.

6.3. Савдо, умумий овқатланиш ва моддий-техника таъминотида товар муомаласи бўйича суд бухгалтерия экспертизаси. Иш ҳақини ва иқтисодий рағбатлантириш фондларини ишлатиш бўйича суд бухгалтерия экспертизаси

Умумий овқатланиш корхоналарига келтириладиган озиқ-овқат маҳсулотларини нав (сорт) ва категорияларига қараб турли хил чакана баҳоларга эга. Бу маҳсулотлардан тайёрланадиган таомлар нархи ҳам турлича бўлади. Корхоналарда тайёрланадиган таомлар баҳосининг барқарорлигини таъминлаш, хом ашё ва масаллиқларни ҳисобга олиб бориш ишларини енгиллаштириш мақсадида бу корхоналарда хом ашё учун ўртача салмоқли баҳолар қўлланилади.

Масалан, ўртача салмоқли баҳолар гўшт, парранда, балиқ, ўсимлик ва чорва мойлари, сут, ун, макарон ва макарон маҳсулотлари, сабзавот ва картошка ва шу каби озиқ-овқат товарлари бўйича аниқланади.

Матлубот корхонасига қарашли умумий овқатланиш корхоналари хили, жиҳозланиши, жойлашган ери, сарф қилинадиган ҳаражатлари ва устама нархлар қуйиш даражасига қараб бешта; “Люкс”, ”Олий”, ”Биринчи”, ”Иккинчи” ва “Учинчи” категорияларга бўлинади.

Хом ашё ва масаллиқларга энг юқори категориядаги корхоналарга қўйилса, паст даражадаги устама нарх эса учинчи категориядаги ошхоналарга қўйилади, чунки бу ошхоналар тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва истеъмолни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган ҳаражатларнинг айрим турларидан холидирлар. Корхона ва муассаса маъмурияти ўз ходимларининг овқатланишини ва уларга хизмат кўрсатишини ташкил этиш учун ошхоналарга бепул бино ва асбоб ускуналар ажратиб беради, ёқилғи ва электр қуввати, транспорт ва шунга ўхшаш ҳаражатларни тўлайди.

Ҳисоблаш ва калькуляция ишларини осонлаштириш мақсадида умумий овқатланиш корхоналарида ҳисоблаб чиқилган товарларнинг сотилиш баҳолари махсус китобда қайд қилинади. Бу китоб корхона бухгалтериясида сақланади.

Умумий овқатланиш корхоналарида ишлаб чиқариладиган таомларнинг баҳосини ҳисоблаш учун махсус-калькуляция карточка формалари тузилади. Калькуляция карточкаси ҳар бир таомнинг тури бўйича алоҳида тузилади.

Калькуляция карточкаси тузишга асос бўлиб таомлар ва овқат маҳсулотларининг рецептура тўплами, меню режаси, хомашё ва масаллиқларнинг сотиш баҳолари қайд қилинадиган китоб хизмат қилади.

Калькуляция карточкаси умумий овқатланиш корхоналарида ишлаб чиқариладиган таомларнинг сотиш баҳосини аниқлайдиган далил бўлувчи ҳужжатҳисобланади, у бухгалтерия ходимлари томонидан тузилади.

Калькуляция карточкаларидан кейинги кунларда ҳам корхоналар фаолиятини назорат қилиш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Буфетлар умумий овқатланиш корхоналарининг таркибий қисмларидан бири бўлиб, уларда шу корхоналар ишлаб чиқарган тайёр маҳсулотлар, четдан сотиб олинган товарлар ҳам реализация қилинади.

Маълумки, айрим товарлар умумий овқатланиш корхоналарининг буфетларида чакана давлат баҳоси билан ҳамда чакана давлат баҳосига қўшимча нарх қўйиб сотилади.

Масалан, сотиб олинган қандалот маҳсулотлари, пирожнийлар, цитрус ўсимликларининг мевалари, минерал ва ширин сувлар “биринчи” категориядаги ошхоналарининг буфетларида давлат чакана баҳосига 30% устама нарх билан, “иккинчи” категориядаги ошхона буфетларида эса 10% устама нарх билан реализация қилинади. Қўшимча баҳо билан сотиладиган товарларнинг сотилиш нархини аниқлаш учун уларнинг чакана баҳосига бегиланган миқдорда қўйиладиган устамалар суммасини қўйиш керак.

Корхона маҳсулотлари учун белгиланган баҳолар юқори назорат органлари томонидан ва шу корxonанинг бўлим ва мутахассислари томонидан назорат қилиниб борилади.

Умумий овқатланиш корхоналарида баҳоларнинг тўғрилигини назорат қилиш шу корхона раҳбарлари, бош (катта) бухгалтерлар зиммасига юклатилган. Бундан ташқари, баҳолар корхона бухгалтерларининг ҳар бўлим бухгалтерлари, товаршунослар, муҳандислар-технолог мутахассислари томонидан ҳам назорат қилинади.

Умумий овқатланиш корхоналарида экспертли тадқиқот методлари асосида ва ноқонуний ишга боғлиқ бўлгани учун эксперт-бухгалтерлар ушбу қонун-қоидаларни яхши билиш ва ўз амалий фаолиятида фойдалана олиши керак.

Умумий овқатланиш корхоналари амалиётида учраб турувчи ноқонуний ишлар қўйидагича:

1. Ошхонада тайёрланаётган маҳсулотга белгиланган нормадан кам масаллик сарфлаш ҳисобидан уларнинг ортиқчасини ҳосил қилиш. Бунда маҳсулот тайёрлаш учун қозонга солинувчи масаллик белгиланган нормадан кам бўлиб, тайёрланаётган маҳсулот ўлчами ва вазни камаяди, калькуляция кўрсатилгандан паст навдаги маҳсулот тайёрланади ёки чиқинди (суяк ва ҳоказо) ҳисобига қўшилувчи масалликлардан маҳсулот тайёрланади.
2. Товарсиз накладной ёзиш ҳамда ҳисобга олинмаган маҳсулотларни ташиб келтириш билан омборда маҳсулотларнинг ортиқчасини яратиш ва кейинчалик уларни омборнинг ўзидан ёки буфет, савдо шаҳобчалари орқали сотиш. Бундай суистеъмоллар инвентаризация ва ҳужжатли текширишларда аниқланиши мумкин.
3. Ошхона маҳсулотларини буфет ва савдо шаҳобчаларига ҳужжатсиз чиқариш, озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмолчиларга нақд пулга чиқариб савдо пулини ҳисоботга кирим қилмаслик.
4. Омборларга товарларни тўла ва қисман кирим қилмаслик, камомад аниқланганда эса маҳсулотларни ошхонага товарсиз ҳужжатёзиш билан ёки бўлмаса камомадни фойда ҳисобидан қоплаш. Бундай суистеъмоллар моддий жавобгар шахс ва бухгалтерия ходимлари ҳамкорлигида амалга оширилади.

Моддий жавобгар шахслар камомадни яшириш мақсадида товарларни вақтинча кирим қилмасликка ҳаракат қиладилар.

Маҳсулотларнинг ўғирланиши баъзан товар нобудчилиги, нарх пасайиши ва идишларининг синишига тузилган далолатномалардаги ҳақиқий вазн ва суммаларни бузиб кўрсатиш билан яширилади. Инвентаризация рўйхатида ўзгаришлар киритилади, ҳақиқатда мавжуд бўлмаган товарлар қўшиб ёзилади. Одатда бундай ҳужжатлар текшириш объектлари ҳисбланади. Тадқиқот давомида миқдорий ҳисобга олишни тиклаш, масалликларнинг сарфланишини ҳисобдан асосли чиқарилганлиги, уларнинг қиймати ошириб кўрсатилиши текшириш натижасида камомад ёки ҳисобда кўрсатилганидан ортиқча маҳсулот суммасини аниқлаш мумкин.

Умумий овқатланишдаги тайёр маҳсулот ва пул маблағлар билан боғлиқ бўлган суиистеъмоллар тайёрланаётган овқатга масаллиқни калькуляцияда белгиланганидан кам миқдорда ёки арзонроғини солиш йўли билан ҳам амалга оширилади. Бунга ишлаб чиқариш (ошхона) билан таомларнинг сотилиши бевосита туташиб кетганлиги, баъзи маҳсулотларга қўйилган нархларнинг ўзгарувчанлиги, назоратдаги учровчи камчиликлар қўл келади. Бундай ишларни кўришда эксперт-мутахассис учун энг мураккаб масала, маҳсулотларни миқдорий ҳисобини тиклаш натижаларини аниқлаш ҳисобланади.

Умумий овқатланиш корхоналарида товар, хом ашё (масаллиқлар) ва ишлаб чиқаришни ҳисобга олишнинг амалдаги йўриқномасига биноан миқдорий қиймат ҳисобини тиклаш ишлари тергов ва прокуратура органларининг талабига биноан ўтказилади. Миқдорий ҳисобни тиклаш учун қуйидаги ҳужжатлар талаб қилинади:

- ошхона маҳсулотлари ҳаражати тўғрисидаги жавобгар шахс ҳисоботлари ва уларга илова қилинган накладнойлар, ошхона маҳсулоти реализацияси тўғрисидаги далолатномалар, меню ва забор варақалари;
- маҳсулотларнинг ҳақиқий қолдиқларини ўлчаш далолатномалари ва инвентаризация натижалари;
- калькуляция карточкалари;

Бухгалтерия ходимлари ва тафтишчилар юқорида айтилган ҳужжатларга асосан маҳсулот тайёрлаш учун масаллиқларни норма бўйича сарфланишига назорат ҳисоб-китоб, масаллиқларнинг қабул қилиниши ва сарфланишига ёзма қайдномалар, оборот ва солиштириш қайдномаларини тузишади.

Тайёрланган ва хўррандаларга сотилган таомларни ҳисобга олган ҳолда тузилган масаллиқлар сарфланишнинг назорат ҳисоб-китоби тааллуқли жадвал ва қайдномаларга имзо қўйиш учун тақдим этилади.

Шундай қилиб: масаллиқларнинг қиймат ҳисобида ҳеч қандай четдан кўринмаса ўзаро алмаштириб бўлмайдиган маҳсулотларни, яъни гўштнинг ортикчаси, тухумнинг камомадига йўл қўйилганлиги маҳсулотлар миқдорий ўқетини тиклашда маълум бўлди. Лекин масаллиқларни ўзаро алмашуви масалаларидан эксперт-бухгалтер хабардор эмас, шунинг учун бухгалтерлик экспертизаси ошпазлик-технологик экспертизадан кейин ўтказилиши мақсадга мувофиқдир.

Эксперт олдида айрим масаллиқларнинг камомади ёки ҳисобдагидан ортикча миқдорини текшириши билан боғлиқ масалалар қўйилади. Бундай масалаларга жавоб –хулоса тайёрлаш учун тафтишчи томонидан ҳисоб-китоб қилинган ҳужжатлар (масаллиқлар ҳаражати тўғрисида кунлик ҳисоботлар ва унга илова қилинган реализация қайдномалари, калькуляция карточкалари, ошхонада ҳисобга олишдаги дастлабки ва кейинги даврга масаллиқларнинг ҳақиқий мавжуд қолдиғини текшириш қайдномаси) ўрганилиб чиқилади.

Масаллиқларнинг ҳақиқий сарфланишининг нормада белгиланганидан четлашини аниқлаш учун тафтишчи ҳақиқий реализация қилинган ва чиқарилган таомларнинг ҳар кунги ва инвентаризация давридаги ҳаракатини ҳисоб-китоб қилади, таомларни реализацияси ва чиқарилиши тўғрисидаги қайдномалар асосида уларнинг миқдори аниқланади. Агарда таомларнинг нархлари турлича бўлса қайдномада масаллиқ солиш (калькуляцияга асосан) нормасида кўрсатилган ҳолда алоҳида акс этирилади.

Масаллиқни солиш нормасини бир кунда сотилган таом сонига кўпайтириш билан ҳақиқий сотилган таомларга сарфланган масаллиқлар ҳисобланади. ҳисоб-китоблар асосида солиштириш қайдномаси тузилиб, унда масаллиқларнинг ошхонада ишлатиш натижалари аниқланади.

“Гулдаста” ресторани ошхонасида тайёрланиб реализация сотилган таомларга масалликларни норма бўйича сарфланиши тўғрисида ҳисоб-китоб инвентаризация далолатномаси бўйича 15 августда масаллик (какао) қолдиғи 7,2кг.

Сана	Кириш	Чиқим	Қолдиқ
17.08	10,8	15,486	2,514
18.08	21,6	17,550	6,554
19.08	10,8	19,092	1,728
20.08	10,8	16,218	7,146
21.08	21,6	14,250	0,204
22.08	-	14,880	14,676
24.08	32,4	15,984	1,740
25.08	10,8	15,630	3,090
26.08	-	16,180	19,270
27.08	21,6	14,370	12,040
28.08	10,8	16,260	17,5
29.08	10,8	16,416	23,115
01.09	10,8	16,176	28,492
02.09	21,6	14,454	21,346
03.09	10,8	15,894	26,440
04.09	21,6	19,140	23,980
05.09	10,8	19,632	32,812
06.09	10,8	18,406	40,424
Жами	246,4	296,020	283,071

Инвентаризация далолатномасига кўра какао маҳсулотининг 7 сентябрьга ҳақиқий қолдиғи 11,0 кг бўлган. Ресторан ошхонасида какао масаллиғини сарфлаш юзасидан 51,420 кг (40,420+11) четлашга йўл қўйилганлиги жадвалдан кўриниб турибди. Ошхонадан хўрандаларга таом тарқатиш алоҳида моддий жавобгар шахс томонидан бажарилса, унда миқдорий ҳисобни тиклаш учун ошхона чиқим ҳужжатларидан-накладной, забор варақалар, далолатномалардан фойдаланилади. Таомни тарқатишда ягона бригада хизмат қилса таомларнинг реализацияси тўғрисидаги далолатномалар тузишда парвосизликка йўл қўйилади ва сотилган таомлар сони, суммаси “керакли” рақамларга тўғрилаб ёзишга имконият туғилади. Шу сабабли эксперт тикланган миқдорий ҳисоб маълумотларини асоссиз деб тан олиши ҳам мумкин.

Мисол: турли категория ва баҳолардаги товук ва ўрдак бўйича инвентаризациялараро даврга миқдорий қиймат ҳисоб тиклаш натижасида ошхона мудирда 30729 сўм 17 тийин камомад аниқланган. Комиссия томонидан инвентаризациялараро даврдаги кунлар бўйича уй паррандалари ҳисобдан ортиқчасини мудир ҳисоботида кириш қилиш натижасида камомадга йўл қўйилган. Уй паррандалари камомади ва ҳисобдан ортиқчасига тузилган ҳисоб-китоблар тергов топшириғи бўйича ўтказилган текширишда технологик экспертизаси хулосасида тасдиқланмади.

Шунинг учун эксперт-бухгалтер олдига мавжуд бухгалтерия ҳисоби маълумотларига кўра “Гулдаста” ресторанининг ошхонасидаги миқдори қиймат ҳисобини тиклаш маълумотларини асослилийлигини аниқлаш масаласи қўйилди. Тақдим қилинган

хужжатларни текширишда қуйидагилар аниқланди: ошхона таомларининг сотилиши ва чиқарилиши тўғрисидаги далолатнома ўрнига кунлик ошхона ҳисоботи расмийлаштирилиб, у белгиланган барча ҳисоб ва назорат кўрсаткичлари акс эттирилмаган, бухгалтерия ҳисобига қўйилган талабларга жавоб бермаган (сарфланган масаллиқлар қиймати ҳисоб баҳолари ўрнига сотиш баҳоларида юритилган).

Касса аппарати кўрсаткичларининг тўғри эканлигини тасдиқловчи кассирнинг имзоси, масаллиқлар ҳаракати қайд этилган ҳужжатва ҳисоботларда, моддий жавобгар шахслар ҳамда бухгалтерия ходимларининг имзолари қўйилмаган. Бирорта ҳам ҳисобот ресторан директори томонидан тасдиқланмаган. Ошхона бўйича ҳисоботни, текширишга ёрдам берувчи, касса патталари ва контрол тасмалари сақланиб қолмаган. Айтилганларга кўра эксперт-бухгалтер миқдорий қиймат ҳисобини тиклаш натижаларини асосли эмас деб топди.

Четдан маҳсулот келтириш ва уларни хўрандаларга сотиш билан боғлиқ камомад ўлчамини аниқлашда эксперт-бухгалтер шак-шубҳасиз маълумотларга эга бўлиши муҳимдир. Масалан, ресторан фаолиятини ҳужжатли тафтишдан ўтказишда ишлаб чиқариш мудирининг моддий жавобгарлигидаги “осетра” балиғи ва қора икра ҳаракатини миқдорий ҳисобини тиклаш асосида 10.08 дан 08.09 даври мобайнида 754 сўм 50 тийин ҳисобдан ортиқчаси маълум бўлди. Жумладан “осетра” балиғи 135,6 кг миқдорда (суммаси 559 сўм 89 тийин) қора икра 4,15 кг (194 сўм 69 тийин). Инвентаризация даврининг дастлабки ва кейинги муддатига тузилган далолатномалар, ошхонада ишлаб чиқилган маҳсулотларнинг реализациясига берилган чекларни текшириб чиққандан сўнг тафтишчи хулосасининг тўғри эканлиги тасдиқланди.

6.4. Саноатда, қурилиш ва бошқа тармоқларда маҳсулот ишлаб чиқариш ва бажарилган иш ва хизматлар юзасидан суд бухгалтерия экспертизаси

Капитал қурилиш икки ташкилий формада-хўжалик ва пудрат услубларида амалга оширилади.

Хўжалик усулидаги қурилишда қурилиш-монтаж ишлари ташкилотларнинг ўз кучлари билан бажарилади. Пудрат усулидаги қурилишда объект ва ускуна-жиҳозларни қуриш ва ўрнатиш махсулаштирилган қурилиш ва монтаж ташкилотлари томонидан буюртмачилар билан келишилган лойиҳа-смета ҳужжатларига титул варақалари ва маблағ билан таъминлаш режаси асосида бажарилади. Қурилиш ёки унинг алоҳида босқичлари тугалланиши билан буюртмачи бажарилган ишларни далолатнома бўйича қабул қилади ва унинг смета кийматини тўлайди. Капитал қурилишнинг пудрат усулида амалга ошириладиган барча жараёнлар 17-БХМС «Капитал қурилишга оид пудрат шартномалари»га мувофиқ ҳисобга олинади.

Қурилиш ишларида учровчи масалаларни эксперт текшириш хусусиятлари ҳужжатлардаги алоҳида белгилар ва ҳисоб ёзуви ёрдамида суиистеъмолларни амалга ошириш ҳамда беркитишнинг ўзига хос усулларида келиб чиқади.

Моддий ва пул бойликларининг ўғирланиши қурилишда бажарилган ишларни ошириб кўрсатиш, уларнинг таркиби ва ишлаб чиқариш усуллари бузиб кўрсатиш, қурилиш объектларига материалларнинг қийматини ҳисобдан чиқаришнинг белгиланган тартибига амал қилмаслик, бажарилган ишларга ҳақ, ишчиларга маош, мукофотни асоссиз ҳисоблаш билан боғлиқдир.

Ушбу суиистеъмолларнинг содир қилиш механизмини аниқлашда кўпроқ қурувчи-муҳандислар, иқтисодчилар ва товаршуносларнинг махсус билимларидан фойдаланишни тақозо этади. Шунинг учун комплексли экспертиза ўтказиш мақсадга мувофиқдир, бунда ўзаро узлуксиз эксперт текшириш жараёнида ҳисоб муомалаларда натурал-кўрсаткичларнинг бузиб кўрсатилиши, ҳисоб ёзувларида муҳандислик ва бошқа билимлар нуқтаи назаридан таҳлил қилиниши мумкин.

Бундай суиистеъмоллар тергов қилинганда одатда муҳандислик-қурилиш экспертизаси ўтказилади ва ундан кейин бухгалтер-эксперт олдида ечиш учун масалалар тузилади. Оқибатда экспертлик текшириш ўтказиш қийинлашади, экспертлар ўз ваколатларини ошириб юборишга ёки эксперт масалаларини бажармасликка олиб келади. Шу сабабли экспертиза ўтказиш учун материаллар тақдим этилганда мутахассис-бухгалтер-экспертиза ўтказиш тўғрисидаги қарор мазмуни билан танишиб қуйидагиларни аниқлаш муҳим аҳамият касб этади:

- суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказиш асослари;
- қўйилган масалалар экспертнинг ҳуқуқ доирасига мувофиқ келиши;
- ҳисоб масалаларига оид аниқ фактлар;
- ҳуқуқий ва маълумотномали тавсифдаги масалалар қўйилгани.

Капитал қурилишда ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш ва маблағ билан таъминлашдаги хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ва суд бухгалтерия экспертизаси амалиётида тез-тез учраб турувчи бухгалтерия ҳисоб масалалари қуйидагилардан иборат:

-бажарилган иш ўлчами тўғрисидаги кўрсаткичларни ошириб ёзилиши ва унинг ишлаб чиқариш ҳаражатларига кўшиб юборилган қурилиш материаллари, ҳисобланиб ёзилган иш ҳақи ва мукофотларни ортиқча ҳисобдан чиқарилган маълумотларга мувофиқ келиши;

- кирим қилинган ва сарфланганлиги туфайли ҳисобдан чиқарилган материалларнинг миқдори ва суммаси тўғрисидаги маълумотларни бузиб кўрсатиш йўли билан ҳисобга олинмаган материаллар резервини тузиш;

- қурилиш-монтаж ишларининг таннархи тўғрисидаги маълумотларни бузиб кўрсатиш;
- фойда тўғрисидаги маълумотларни бузиб кўрсатиш ва шу асосда иқтисодий рағбатлантириш фондларини ҳисоблаш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги маълумотларни нотўғри кўрсатиш.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш жараёнида капитал қурилиш ишлари бўйича эксперт текширишлар олдига қуйидаги вазифалар қўйилади:

- қурилиш-монтаж ишлари ҳажми тўғрисидаги маълумотлар билан ишлаб чиқаришга сарфланган ва ҳисобдан чиқарилган қурилиш материалларининг миқдори ва суммаси ишчиларга ҳисоблаб ёзилган ҳамда тўланган иш ҳақи суммаси тўғрисидаги ҳисоб маълумотлари ўртасидаги мос (мувофиқ) келмаслик белгиларининг мавжудлиги ва уларнинг ўлчамини аниқлаш;

- ҳисоб муомалаларини амалдаги қоидаларга риоя қилинмасдан бажарилиш белгиларини аниқлаш;

- ҳисобдаги мос келмасликларни бошқа иқтисодий кўрсаткичларнинг ўлчамига ҳамда хўжалик фаолиятидаги салбий ҳодисаларни ўз вақтида аниқланмаслигига қилган таъсирини аниқлаш;

- ўғирлик ва бошқа суиистеъмол фактларини олдини олиш мақсадида ҳисобнинг маълумот бериши ва назорат қилиш функцияларини такомиллаштиришига оид профилактик тавсияномаларни ишлаб чиқиш.

Ушбу вазифаларнинг асосий турлари эксперт-бухгалтер ҳал қилиши мумкин бўлган масалалар доирасини белгилайди. Бу масалаларни ифодалаш- терговчини қизиқтирган воқеаларга бевосита алоқадор бўлган ҳисоб маълумотларида қайд этилган фактларни аниқлашни тақозо этади.

Қурилиш ишларини текширишда экспертга тақдим этилган материаллар асосан қуйидагилардан иборат:

1. Дастлабки (бирламчи) ҳужжатлар- қурилиш-монтаж ишлари бажарилиши тўғрисида далолатнома, товар-моддий бойликларнинг ҳаракатини акс эттирувчи кирим ва чиқим накладнойлари, иш. ҳақи ҳисоблаш ва ёзишга доир ҳужжатлар ва ҳоказолар.

2. Умумлаштирувчи ва қайд этувчи ҳужжатлар-материаллар ҳаракати бўйича участка бошлиқлари, прорабларнинг ҳисоботлари, топширилган ҳужжатларнинг рўйхати товар етказувчилардан келиб тушган юкларни қайд этиш дафтари, ишловчиларнинг шахсий счётлари ва бошқалар.

3. Аналитик ҳисоб қайдномалари ва дафтарлари - материаллар учётига асосан тузилган оборот ва қолдиқли қайдномалар, ҳисоб-китоб ва тўлов қайдномалари.

4. Синтетик ҳисоб регистрлари - бухгалтерия ёзувлари (мемориал ордерлар, журнал-ордерлар).

5. Ҳисоботлар, тафтиш далолатномалари, муҳандислик-қурилиш, режа - иқтисодий, криминалистик ва бошқа турдаги экспертиза хулосалари ва бошқалар.

Қурилиш ишларида учровчи суиистеъмоллар қуйидаги босқичларда текширилади:

1. Текширилувчи ҳужжатлар системасини белгиланган норматив актларга мувофиқ келишини таҳлил қилиш.

2. Ҳужжатлардаги реквизитларнинг математик ва мантиқий боғланишлар.

3. Белгиланган баҳолар, нормалар, нормативлар ва чекланишларга амал қилинишини таҳлил қилиш.
4. Ҳисоб маълумотларига ишлов бериш технологияси ва ҳисоб юритиш қоидаларига риоя қилинишини таҳлил қилиш.
5. Бухгалтерия ҳисоби назорат функциясининг бажарилишини таҳлил қилиш.
6. Пировард хулосани тузиш учун ҳар бир турдаги таҳлил натижаларини умумлаштириш.

Талон-тарождлар тўғрисидаги ишларни тергов қилишда вужудга келган асосий масалаларнинг эксперт амалиётида ечиш йулларини мисолларда кўрамиз.

Вилоят матбуот уюшмасига қарашли 7-сон қурилиш-монтаж бошқармасида қурилиш материалларининг ва ишчиларга асоссиз маош ҳамда мукофот тўланганлиги сабабли суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказиш тўғрисида терговчининг қарори тайинланган. Хусусий шахс томонидан 2003 йил 05.10 да 15 минг дона ғишт сотиб олиниб қурилиш майдончасидан Газ-51 маркали юк ташиш автомашинасида ташиб кетилганлиги сабабли иш қўзғатилган. ҳаридор ғишт учун ҳақни машина ҳайдовчисига тўлаган, ҳеч қандай ҳужжатолмаган ва машина рақамини ёдида сақлаб қололмаган.

Терговчи томонидан тайинланган тафтиш №7- сонли қурилиш участкаси хўжалик фаолиятини 01.07 дан то 01.11 га қадар даврни ўрганиб чиқди. Тафтиш жараёнида 20 октябрга 1 ва 2-қурилиш участкаларида инвентаризация ўтказилиб материалларнинг ортиқчаси ва камомоди кузатилмаган. Участка бошлиқларининг таътилдан қайтганликлари сабабли 1-июлда – 1-участкада, 1-августда – 2- участкадаги моддий бойликлар инвентаризацияси ўтказилган.

Икки қурилиш участкасида ҳам 1-октябрга режада белгиланган инвентаризация ўтказилган. Инвентаризация материаллари тўғри расмийлаштирилиб далолатномадаги бойликларнинг қолдиқлари билан ҳисобдаги қолдиқлар орасида тафовут қайд этилмаган. Назорат ўлчаш натижасини ҳисобга олган ҳолда ҳисоб-китоб ишларини бажариб тафтишчи куйидаги хулосага келди:

1-участка ишчиларига август ойида 4890 сўм 50 тийин маош ҳисобланиб ёзилган, жумладан гидролиз цехи қурилишидаги ишчиларга 3122 сўм 30 тийин ва бетон кориш тугини бўйича 1698 сум 20 тийин. Сентябрь ойида мана шу участкада № 3 қурилиш бошқармаси рўйхатдаги таркибига кирмаган 8 шахсга ёрдамчи ишчиларнинг иш вақтини ҳисобга олиш табелига 880 сум 10 тийин иш ҳақи қўшиб ҳисоблаб ёзилган; № 3-қурилиш бошқармасида III-квартал учун меҳнатга ҳақ тўлаш фонди бўйича (ҳақиқий бажарилган ишларни ҳисобга олишга қадар ва ундан кейин) ортиқча сарфлаш фактлари содир этилган.

Банк ҳужжатлари ва уларни ҳисоблаш № 3-сон қурилиш бошқармасидан II- сон корхонасининг июль ойида бажарилган электромонтаж ишлари учун № 124 рақамли счёт тўлов талабномаси 3485 сўм пул (бажарилган ишлар тўғрисида далолатнома счётга илова қилинмаган) тўланганлиги аниқланди, сентябрь ойида эса № II сон ПМК № 3 - қурилиш бошқармасининг аниқ объект ва бажарилган ишлар кўрсатилмаган № 643-сон счёг-тўлов талабномасига пул кучирган. Қурилиш ишларини бажариш учун сарфланган суммалар "Ўз кучи билан бажарилган қурилиш монтаж ишлари" 20.3 счётининг "Бошқа ҳаражатлар" моддаси бўйича ҳаражатлар таркибига киритилган, жумладан 2171 сўм (643-сон счёг бўйича) ҳаражатларнинг камайишига ёзилган.

Нazorat ўлчов ва ҳужжатли тафтишда аниқланган III- квартал иш ҳажмларини ошириш, қўшиб ёзиш ва иш ҳақининг асоссиз ҳисоблангандан бошқа соҳа мутахассислари

ўтказган комплексли қурилиш-техникавий ва режа иқтисодиётли экспертиза тасдиқланди..

Назорат ўлчовда аниқланган ҳақиқий бажарилган ишларга норма бўйича неча сўмлик асосий қурилиш материаллари ҳисобдан чиқарилиши керак деган саволга эксперт мутахассисдан қуйидагича жавоб олинди: "ҳақиқий. бажарилган ишларга (иш хажмига кўшиб ёзиш фактлари аниқланган-объектлар бўйича) нормага мувофиқ ҳисобдан чиқарилиши лозим бўлган асосий материалларнинг сони: гидролиз цехи бўйича ғишт - 152,1 минг дона, бетон қоришмаси - . 36 и³. "Бетон қоришмалари тугуни" объектида эса материалларнинг ҳисобдан чиқарилмаслиги керак, чунки бу ерда ишларнинг бажарилганлиги тўғрисида маълумотлар йўқ.

Юқорида келтирилган комплексли экспертизанинг хулосалари бухгалтерия ҳисоби ҳужжатларидаги далиллар билан тасдиқланганлиги, қатор масалалар бўйича ҳисоб иқтисодий таҳлил ўтқа-зилмаганлиги сабабли суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш тайинланиб унинг олдига қуйидаги масалаларни ечиш қўйилди:(жадвал)

1. Тақдим қилинган бухгалтерия ҳужжатларидан № 3-сонли қурилиш бошқармасининг I қурилиш участкасида III кварталда бажарилган ишлар хажми тўғрисидаги маълумотларни ҳисобда ошириб кўрсатиш оқибатда ғиштнинг ҳисобга олинмаган резерви тузилганлигига тасдиқловчи маълумотлар борми? Агар бўлса қанча миқдорда ва ҳисобдаги баҳолар бўйича неча сўмни тузади?

2. Тақдим қилинган бухгалтерия ҳужжатларидан III-кварталда I ва 2-қурилиш участкаларида ғишт сарфланишини ҳисобдан чиқаришнинг белгиланган қоидаларга риоя қилмаслик оқибатида ғиштнинг ортиқча резерви тузилганлигини тасдиқловчи маълумотлар борми? Агар бўлса унинг сони қанча?

3. Сентябрь ойига I ва 2- участкаларда иш ҳақи ҳисобланишига таъсир қилувчи ва бажарилган ишларга ҳисобдан чиқарилиши керак бўлган материалларнинг миқдорини белгиловчи ҳисоб маълумотлари орасида мос келмасликлар учрайдими ё йўқми? Агар учраса бундай мос келмасликлар ҳужжатларининг қайси маълумотларида акс эттирилган?

4. 3-сон қурилиш бошқармаси (I қурилиш участкаси) ишчилар рўйхати таркибида бўлмаган шахсларга қайси маблағдан маош ҳисобланган. Ушбу қурилиш бошқармасида меҳнатга тўлов (истеъмом) фондидан ортиқча сарф қилинишига олиб келмадими? Агар шундай бўлса у қанча сўмни ташкил қилади?

5. Ҳисоб ва ҳисоботда 3-қурилиш бошқармаси билан 11- қурилиш-монтаж колоннаса ўртасидаги 124= (11=КМК) ва 643=(3=КБ) счётлари бўйича ўзаро ҳисоб-китоблари бухгалтерия ҳисоби қоидаларига риоя қилинган ҳолда акс эттирилганми? Агар аксинча бўлса, ҳисобнинг қайси қоидаларига риоя қилинмаган ва у қурилиш-монтаж ишларига сарфланган ҳаражатлар тўғрисида маълумотларни нотўғри кўрсатилишига қандай таъсир қилган?

Мутахассис - эксперт юқорида қўйилган масалаларни ечишга киришар экан, моддий, молиявий маблағлар ва улар билан боғлиқ бўлган ҳужжатлар ҳаракати тўғрисида аниқ-тасаввурга эга бўлиши учун қурилиш бошқармаси ишлаб чиқариш тузилса ва асосий ишлаб чиқариш ва молиявий алоқаларнинг тасвирини тузади. Тасвирда ишда эслатиб ўтилган ва эксперт олдига қўйилган масалаларга тааллуқли алоқалар ахборот кўринишида келтирилади.

Хужжатларни тафтиш
далолатномаси комплексли
экспертизаси хулосаси

Комплекс экспертизанинг
қўшимча хулосаси

Айбланувчи ва гувоҳларни
сўроқлаш баёнлари

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

- молиявий муомала
- касса апарати
- мутахассис
- инвентаризация
- калькуляция карточкаси
- курилиш-монтаж ишлари
- чакана савдо
- улгуржи савдо

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Касса ва банк муомалалари бўйича суд бухгалтерия экспертизаси қандай амалга оширилади?
2. Товар моддий бойликлар юзасидан суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш усулларни кўрсатинг.
3. Иш ҳақини ва иқтисодий рағбатлантириш фондларини ишлатиш бўйича суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш.
4. Бошқа тармоқларда маҳсулот ишлаб чиқариш ва бажарилган иш ва хизматлар юзасидан суд бухгалтерия экспертизаси қандай амалга оширилади?

7-боб. Суд - бухгалтерия экспертизасихулосаси

7.1. Суд - бухгалтерия экспертизаси хулосаси тартиби ва унинг мазмуни

Терговчи кўрилатган иш юзасидан экспертиза тайин қилиб, материалларни экспертга юбориш билан чегараланмасдан, мутахассис билан мунтазам алоқа боғлаб туриши лозим.

Тергов давомида экспертизага оид янги материал ёки маълумотлар топса, уни эксперт ихтиёрига ўтказиш керак. Шунингдек, эксперт ҳам экспертиза ўтказиш давомида унга маълум бўлиб қолган янги фактлар билан терговчини хабардор қилиши мумкин. Бу ҳолат саволларни эксперт олдига қўйишда муҳим аҳамиятга эга.

Айрим ҳолларда экспертиза текширишида айбланувчининг иштироки ҳам зарур бўлиб қолади. Масалан, суд-бухгалтерия, суд-товаршунослик, техник, автотехника, технология ва шуларга ўхшаш экспертизалар ўтказишда айбланувчининг иштироки керак бўлиб қолади. Эксперт-бухгалтер айбланувчидан ишга доир тушунтириш хатлари олиши ҳам мумкин.

Терговчи экспертиза ўтказишнинг асосий қоида ва методларини яхши билиши керак. Ҳар қандай экспертиза ўтказиш уч босқичдан, яъни тайёргарлик кўриш; текшириш ва хулоса чиқариш босқичларидан иборат бўлади.

Тайёргарлик кўриш босқичида эксперт экспертиза текширишлари олиб боришлари учун керакли шарт-шароитлари яратиши лозим. Унинг ихтиёрига юборилган материаллар билан танишиб, текшириш учун етарли ва яроқлилигини аниқлаши, агар зарур бўлса, терговчидан қўшимча материаллар талаб қилиб олиши, ишдаги материаллар билан танишиб чиқиши мумкин. Текширишнинг характериға қараб керакли аппаратураларни тайёрлаш, махсус адабиётларни кўриб чиқиш ва шунга ўхшаш хатти-ҳаракатларни амалга ошириш экспертнинг тайёргарлик кўриш ишларини ташкил қилади.

Суриштириш босқичида экспертиза объектлари устида текшириш ишлари олиб борилади.

Хулоса чиқариш босқичида ўтказилган текширишларнинг натижалари тўпланиб, яқун ясалади ва бу яқун «эксперт хулосаси» деб аталиб расмийлаштирилади.

Эксперт хулосаси аниқ ва тушунарли бўлиши, тузилиши эса изчил, маънодор ва ишонарли бўлиши шарт. Эксперт ўз хулосасида имконияти борича қийин ва мураккаб терминларни ёки чет тилларни ишлатмаслиги керак. Эксперт хулосаси шундай тузилиши керакки, уни ўқиган ҳар бир киши экспертизанинг мазмунини, ўтказилган текширишларнинг услубларини ва қилинган хулосани яхши тушунсин. Эксперт хулосасининг далолатномаси асосан кириш, текшириш ва хулоса қисмларидан ташкил топади.

Агар бухгалтерия экспертизаси алоҳида давлат ташкилотларида олиб борилган бўлса, кириш қисмидан олдин, эксперт бухгалтернинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилганлиги ҳақида ҳамда экспертизани ўтказиш ёки хулоса беришдан бош тортгани учун жавобгарликка тортилиши ҳақида огоҳлантирилганлиги ҳужжат матнида берилади.

Эксперт хулосаси ҳақидаги далолатноманинг кириш қисмида бухгалтерия экспертизаси қачон, қайси ерда, ким томонидан ва нимага асосан экспертиза ўтказилганлиги кўрсатилади.

Хулосанинг кириш қисмида юқоридагилардан ташқари, яна жиноят ишининг қисқача ахбороти, эксперт ихтиёрига берилган текшириш объектлари устида тўлиқ маълумот ҳамда эксперт томонидан ҳал қилиниши керак бўлган саволлар кўрсатилади.

Эксперт хулосаси ҳақидаги актни текшириш қисмида текширилган объектларга мукамал равишда баён қилинади. Эксперт томонидан қўлланилган текшириш усули ва методлари кўрсатилади.

Текшириш натижалари далолатноманинг хулоса қисмида яқунланади ва унда экспертиза олдига қўйилган саволларга жавоб берилади.

Айрим сабабларга кўра текширилаётган объектнинг сифатсизлиги ёки ундаги ўхшаш белгиларнинг камлиги ёки тамоман йўқлиги, таққослаб кўрилувчи материал ва нусхаларнинг камлиги ёки яроқсизлиги, текширишнинг асосий объектида вақт ўтиши билан сон ва сифат ўзгаришилари юз берганлиги каби бир қатор ҳолатларни хулосада кўрсатиш мумкин. Суд ва тергов ишларида экспертнинг тажрибасизлиги ва унинг текшириш услублари илмий бўлмаганлиги учун эксперт олдига қўйилган саволларга аниқ жавоб бермаслиги каби ҳолатлар учраб туради.

Эксперт хулосасига илова қилинадиган расм-жадвалларни солиштириб ва эксперт тузган далолатномаларни синчиклаб ўрганиб чиқиш зарур. Бундай таҳлил эксперт хулосаси устидан тўғри мулоҳаза юритишга ёрдам беради.

7.2 Суд - бухгалтерия экспертизасини хулосасини суд ва терговчи томонидан кўриб чиқилиши ва баҳоланиши

Эксперт тегишли билим соҳасига мувофиқ объектив ва ҳар томонлама талабларга қатъий риоя қилган ҳолда тадқиқот ўтказади. Эксперт-бухгалтер ўтказган тадқиқот натижалари асосида қабул қилинган формада икки нусхада хулоса берилади. Биринчи нусха экспертиза тайинланган орган учун, иккинчи экспертиза муассаса учун ёзилади.

Эксперт берган хулосасида экспертиза қачон, қаерда, ким томонидан ва қайси асосга мувофиқ ўтказилганлиги, унда кимлар иштирок этганлиги, эксперт қайси материаллардан фойдаланганлиги, қандай тадқиқотлар ўтказилганлиги шунингдек, экспертга қандай саволар қўйилганлиги ва уни мотивлаштирилган жавоблари кўрсатилиши керак.

Эксперт берган хулосаси бир неча қисмдан иборат. Биринчи навбатда, эксперт-бухгалтернинг хулосаси жўнатиладиган экспертиза тайинланган тергов органларининг номи кўрсатилади. Хулоса сарлавҳасида ишнинг сони, жиноят иши бўйича жавобгарлиги кўзгатирилган шахсларнинг исми-шарифлари кўрсатилади. Уларнинг маълумоти, ихтисослиги, илмий даражаси ва унвони шунингдек, эгаллаб турган лавозими кўрсатилади.

Таъриф қисмида суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш асоси келтирилиб ишнинг аҳволи қисқача баён этилади. Эксперт-бухгалтерга тақдим этилган материалларнинг рўйхати берилади. Шунингдек, экспертиза ўтказилувчи жой, эксперт-бухгалтерга тушунтириш хатлари берган шахсларнинг фамилия ва лавозимлари, унинг иш вақти бошланиши ва тугалланиши ҳам кўрсатилади.

Экспертиза ўтказиш учун асос сифатида терговчининг қарори келтирилади ҳамда эксперт олдида қўйилган саволлар қайд этилади. Агар экспертиза ўтказилувчи мутахассисда турган бухгалтер томонидан ўтказилган бўлса эксперт-бухгалтер бу муассасадан олган топшириғининг номери самараси келтирилади. Ишнинг аҳволи эса хулосада қисқача баён қилинади.

Эксперт-бухгалтерга тақдим этилган материалларни санашда ишнинг номери, томлар миқдори, ҳар бир томдаги варақлар кўрсатилади. Сўнгра экспертиза барча материаллар, яъни китоблар номи, карточкалар, журналлар сақлануви папкалар санаб ўтилади. .

Хулосанинг тадқиқот қисми (хулосаларга асосланиб) ўзида тадқиқотларнинг таърифи, кўчирма маълумотлар сифатида иш материалларидан олинган бошқа экспертларнинг хулосаларига иловалар, экспертнинг махсус билимлар доирасида ташкил этган тадқиқотлар баён этилади. Агарда эксперт иштирокида тергов ҳаракатлари ўтказилган бўлса, натижалар экспертига айбланувчи берган тушунтиришлар сингари хулосаларга асосланган ҳолда баён этилади.

Хулосанинг тадқиқот қисми махсус билимларга эга бўлмаган шахслар учун ҳам тушунадиган тарзда бўлиши керак. Янги қўлланмалардан фойдаланилган ҳолларда унинг ишончлилигини тасдиқловчи маълумотлар киритилади.

Хулосалар турлича талқин қилинишига йўл қўймаслик керак. Агар эксперт норматив материаллардан фойдаланилган бўлса, уларни айнан кўрсатиши лозим.

Экспертнинг хулосасига маълумотнома ва таққослаш таблицалари фотоиллюстрациялар, эксперт томонидан тузилган актлар илова қилинди. Улар

хулосанинг асосий таркибий қисми сифатида қараб чиқилади. Шунингдек, тегишли суд солиқларига киритиш учун экспертизанинг қиймати тўғрисидаги маълумотнома ҳам эълон қилинади.

Ўз эҳтиёжларидаги материаллар асосида биронта ҳам саволни ҳал этиш мумкин бўлмаса, у ҳолда хулоса бериш мумкин эмаслиги тўғрисида ахборат тузади.

Экспертнинг хулосаси бошқа ҳар қандай далиллар манбаи сингари суриштирув олиб бораётган шахс терговчининг ички ишончига қараб эркин баҳолаши лозим. Хулоса баҳоси уни атрофлича таҳлил қилишдан иборат. Таҳлил давомида эса қуйидаги жиддий саволларга жавоб олинади:

1. Хулоса бериш учун экспертга етарли даражадаги материаллар тақдим этилганлиги, улар ишнинг хулосасига қараб айнан ўша тадқиқот объектлари ҳисобланадими; норматив маълумотлардан фойдаланилганми?

2. Эксперт-бухгалтернинг хулосаси иши бўйича бошқа далил манбаларига боғлиқми?

3. Эксперт-бухгалтер хулоса тузишда бухгалтер ҳисобига таалукли бўлмаган фаннинг бошқа соҳаларидаги билимлардан фойдаланганми?

4. Хулоса тузиш жараёнида Қонунда белгиланган барча процессуал нормаларга риоя этилганми?

5. Эксперт-бухгалтернинг ҳисоблаш даражаси норматив актларга мувофиқми?

6. Операцияларни тадқиқ қилишда эксперт-бухгалтер томонидан танлашнинг тўғрилиги; эксперт-бухгалтернинг хулосалари иши бча тўпланган бош далилларга қарама-қарши эмасми?

7. Эксперт томонидан ўрнатилган фактларни иш учун қандай аҳамияти бор.

Шунингдек:

-Эксперт-бухгалтер кўшимча тадқиқот эмас, балки термин ва формулировкани тушунтириб бериши экспертнинг ваколати ва унинг ишга муносабатини аниқ, фойдаланилган материаллар ва усулларни ниҳоятда майдалаб таърифлаш;

-Кўйилган саволлар ҳажми ва хулосасининг ёки тадқиқотнинг қисми ҳамда хулосалар ўртасидаги фарқни тушунтириш;

-Эксперт комиссияси аъзолари ўртасидаги тафовутлар сабабларини изоҳлаш керак.

Тергов материалларида хулосаларининг қанчалик даражада асосли эканлиги ва бошқалар зарур бўлган ҳолларда сўроқ қилинади.

Эксперт муассасада ишлайдиган экспертни сўроққа муассаса раҳбари орқали чақириш мақсадга мувофиқдир.

Сўроқ олдида терговчи зарур ҳолларда экспертнинг шахси ҳақида ишонч ҳосил қилади, сўроқнинг мақсад ва вазифаларини тушунтиради, уларни протоколда қайд этади. Зарур ҳолда эса унинг шахсияти, мутахассислиги, ваколати ва ишга алоқадорлиги тўғрисидаги маълумотлар аниқланади. Ана шундан сўнг тушунтириш ва тўлдириш талаб этувчи саволлар қўйилади. Ортиқча саволларга йўл қўйилмайди.

Агар экспертиза бошқа алоҳида аҳоли пунктда ўтказилса, у ҳолда экспертни сўроқ қилиш тўғрисида алоҳида талабнома жўнатиш мумкин.

Эксперт-бухгалтер ўз жавобларини қўлда ёзиб бериши ҳам мумкин.

Етарли даражада аниқ ва хулосалар тўлиқ бўлган тақдирда терговчи экспертнинг хулосаларига норозилиги туфайли айнан ўша ёки бошқа экспертизага топшириладиган кўшимча экспертиза тайинлаш мумкин.

Эксперт хулосаси билан хулосанинг асосли бўлмаганлиги сабабли рози бўлмаган ҳолларда бошқа эксперт ёки экспертларга топшириладиган такрорий экспертиза тайинлаши мумкин.

Қўшимча ва такрорий суд бухгалтерия экспертизаси тайинлаш ва ўтказиш тактикаси дастлабки экспертиза тактикасидаги сингари амалга оширилади.

Жиноят иши бўйича бир неча экспертиза ўтказилган ва экспертлар бир хил фикрга келмаган бўлсалар, суриштирувчи, терговчи ёки суд баъзи экспертларнинг хулосаларига қўшилиш ва бошқа экспертларнинг хулосаларига қўшилмаслик тўғрисидаги ўз фикрини асослаб бериши лозим.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1. Суд
2. Экспертиза
3. Суд – бухгалтерия экспертизаси хулосаси
4. Суд – бухгалтерия экспертизаси текшируви
5. Хулоса-далолатнома
6. Текшириш объекти
7. Далолатноманинг кириш қисми
8. Далолатноманинг текшириш қисми
9. Далолатнома хулоса қисми

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Суд - бухгалтерия экспертизаси хулосаси қандай тартибда тузилади?
2. Суд-бухгалтерия экспертизаси хулосаси мазмунини тушунтириб беринг.
3. Суд – бухгалтерия экспертизасини ўтказишда қандай ашёвий далиллардан фойдаланилади?
4. Суд – бухгалтерия экспертизаси хулосаси қайси органлар учун маълумот манбаси бўлиб ҳисобланади?
5. Суд – бухгалтерия экспертизаси хулосаси қандай кўриб чиқилади?

8-боб. Суд-бухгалтерия экспертизасининг корхона молиявий хўжалик фаолиятини такомиллаштиришга таъсири

8.1. Корхона ва ташкилотларда ижтимоий мулкни сақлаш, таъминлаш ва моддий жавобгарликни ташкил этиш бўйича суд-бухгалтерия экспертизасининг таклифлари

Мавжуд материаллар (тафтиш ва экспертиза далолатномалари тергов ҳаракатлари баёнлари) асосида мутахассис терговчига жинойт содир этилишига йул очган сабаб ҳамда шароитларни аниқлаш ва уларни ҳолис баҳолашда бу ҳақида фикрнома тайёрлашда ёрдам кўрсатиш мумкин. Бунда, мутахассис бузилган нормалар, қоидалар рўйхатини белгилайди; ҳисоб – китоб ва назоратга маъсул мансабдор кишилар ўз ваколатларини бузган ё бузмаганликларини кўрсатади.

Назорат тафтиш ишини йўлга қўйишдаги нуқсонларни аниқ белгилайди ва булар талон тарождиларга узоқ муддат эркин ҳаракат қилиш имконини берганларини кўрсатади.

Эксперт-бухгалтер ўз билим ва тажрибасини, шунингдек, терговчи берган тегишли маълумотларга таянган ҳолда келгусидаги жинойтлар олдини олиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиши мумкин.

Бу масалада мутахассис фикри шунинг учун ҳам муҳимки терговчилар фикрнома тайёрлашда қуйидагича хатоларга йўл қўйишлари тажрибада кўп учрайди:

а) талон-тарожга имкон берган сабаб ва шароитлар кўрсатиладию, уларни бартараф қилиш юзасидан таклиф, мулоҳаза билдирилмайди.

б) муайян хўжалик шароитида бажариш имкони йўқ ёки самарасиз бўлган таклифлар билдирилади.

Масалан:

Қанд заводида юз берган талон-тарож терговчи материаллари асосида терговчи қанд хом-ашёси миқдорини ҳажм жиҳатдан эмас амалдаги вазни жиҳатдан аниқлашни тавсия этган. Бунда, у қанд хом-ашёси зичлиги намлигига қараб бир хил бўлса ҳам вазни ҳар хил бўлиши мумкинлигини ҳисобга олмаган. Бундан ташқари, терговчи тавсия этаётган чора идоровий қоидага ҳам зиддир.

Бир турдаги корхоналар тизимидаги жинойтлар содир этилиши сабаб ва шароитлари тахлилини ўз ичига олган умумлаштирувчи хулосаларни тайёрлашда мутахассиснинг ёрдами бухгалтерия ҳисобидаги кўп учрайдиган бузилишларни системалашдан талон-тарожлар билан ташкилий-хўжалик фаолиятидаги нуқсонларнинг ўзаро алоқасини аниқлашдан иборат. У битта корхона эмас. Балки, бутун бир соҳа манфаатларига даҳлдор профилактик тавсиялар ишлаб чиқишига кўмаклашиши мумкин.

Хулосани айнан кимга юборишни белгилаш ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки, ундаги таклиф ва мулоҳазаларни бажариш тегишли мансабдор шахснинг ваколати ва тасарруф доирасига боғлиқдир. Бир иш юзасидан бир неча ташкилотларга фикрнома юбориш мумкин. Бу масалани ҳал этишда ҳам мутахассис-бухгалтер билан маслаҳатлашиш фойдадан ҳоли эмас.

Мутахассис бухгалтернинг терговчига меҳнат жамоалари ҳузурида матбуот, радио, телевединия орқали чиқишлар тайёрлаш кўрсатадиган ёрдами. Тажриба кўрсатадики, профилактик ишнинг бу шакли нопроцессуал ҳаракатларга эга бўлиб, муайян корхона, ташкилотларда юз берган талон-тарожлар ҳақидаги жинойт ишларни тергов қилиш

билан узвий боғлиқдир. Бундай чиқишлар катта тайёргарлик ишларини талаб қилади. Чиқишларнинг мазмуни қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- талон-тарожга имкон берган энг муҳим сабаб ва шароитлар, ортикча тафсилотларсиз, равшан ва тўлиқ тўлдирилиши керак.

- муайян аниқ тингловчиларга қаратилган бўлиши керак. Чунончи ишлаб чиқариш бўғини меҳнат жамоаси хузурида бухгалтерия ҳужжатларини сохталаштириш усуллари батавсил баён қилиб ўтириш мақсадга мувофиқ эмас.

- муассаса маъмуриятини жиноятга йўл очгани сабабли, ушбу шароитларни бартараф қилишга йўналтириши керак

Ушбу талабларни бажаришда мутахассис бухгалтер катта ёрдам кўрсатиши, бу ёрдам оғзаки маслаҳатлардан, маълумот беришидан иборат бўлиши мумкин. Жумладан, у терговчига бухгалтерия ҳисоби билан боғлиқ конкерт нуқсонларни аниқлашда ёрдам беради. Токи уларнинг ўта муҳимлари тингловчилар хузурида таҳлил этилиши ва улардан тушган саволларга жавоб қайтариши мумкин.

Одатда ҳужжатлардан жинойий мақсадларда фойдаланиш йўли билан содир этилган жиноятлар назорат учун масъул бўлган мансабдор шахсларнинг лоқайдлиги оқибатидадир. Терговчи, биринчи навбатда, тингловчилар эътиборини шунга қаратиш керак. Агар у олдиндан мутахассис билан маслаҳатлашган ҳолда, ҳисоб-китоб ва назорат ишларида йўл қўйилган камчиликларни яққол, кўрсатиб берса унинг чиқиши тушунарли ва самарали бўлади. Терговчи муассаса ташкилот, корхонадаги нуқсонларни куруқ қайд этиш билан чегараланмасдан, балки уларни бартараф қилиш юзасидан мутахассис ёрдамида тайёрланган таклифлар ва тавсияларни билдириш мумкин. Терговчининг матбуот, телевидения ва радио орқали чиқишларига ҳам деярли шу ҳолдаги талаблар қўйилади. Бундай чиқишлар ҳеч қандай шарҳ қўшимча аниқлаштиришга ҳожат қолдирмайдиган даражада аниқ, лўнда, саводли, далилли, тушунарли, изчил бўлиши керак.

Матбуотдаги мақолалар чиқишлардаги келтириладиган мисоллар аниқ, иш материаллари билан тасдиқланган бўлиши зарур. Нуқсонларни бартараф қилиш юзасидан билдириладиган тавсия ва таклифлар қонуннинг, реал ҳўжалик фаолияти нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқ бўлиши лозим. Ана шу талабларни бажаришда мутахассис бухгалтернинг ёрдами жуда ҳам кўл келади.

Бу ёрдам бухгалтерия ҳисобида талон-тарож содир бўлган ташкилот, муассасада ҳужжат тайёрлаш соҳасида юз берган бузилишларга оид тегишли материалларни танлаш ва биргаликда мақола тайёрлашдан иборат бўлиши мумкин.

8.2. Суд-бухгалтерия экспертизасининг таклифлари ва уларни бажаришни назорат қилиш

Талон-тарожга йўл очган сабаб ва шароитларни аниқлашга боғлиқ бўлган масалалар билан терговчи дастлабки терговнинг деярли барча босқичларида шуғулланади.

Масалан:

Тергов ҳаракатларини режалаштириш босқичида терговчи мутахассис бухгалтерни ёрдамга жалб этишни мўлжаллар экан, қуйидаги саволларга жавоб олишни назорат этиши керак:

- Талон-тарожчиларга узок муддат давомида жиноят ишларини беркитиб келишга қанақа шароитлар имкон берган?
- Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоб-китоб ишларидаги талон-тарожга йўл очган аниқ камчиликлар нималардан иборат?
- Назорат-тафтиш ишларини қониқарли йўлга қўйилиши нималарда кўринади?
- Тафтиш ва инвентаризация муддатлари ва қоидалари бўлишининг сабаблари нимада?
- Нима учун аввалги тафтиш ва инвентаризациялар чоғида етишмовчиликлар аниқланмаган?
- Тафтишчилар ҳар сафар бир ёки бир неча кишиларнинг ўзлари томонидан эмасми талон-тарож фактлари ўз вақтида аниқланмаганлиги сабаби шу ҳол билан боғлиқ эмасми?
- Режавий тафтишлар пайтида аниқланган нуқсонларни бартараф этишнинг аҳволи, агар улар бартараф этилмаган бўлса сабаби нимада?
- Талон-тарожларни аниқлаш ва барҳам беришда маъмурият ҳамда жамоат ташкилотларининг роли.

Ушбу саволларга бухгалтерия ҳисоби ҳужжатларини моддий қийматлари ҳаракати, уларни сақлаш, ташиш, қайта ишлаш шарт шароитларини малакавий тахлил этиш орқали жавоб олиш мумкин ва бу чуқур махсус билимларга эга бўлишни талаб этади.

Талон-тарож содир этилишига йўл очган шарт шароитларни аниқлашда терговчига ҳужжатли тафтиш далолатномаларни тахлил қилишда ёрдам берувчи мутахассис бухгалтернинг роли каттадир. Тафтиш ҳужжатлари асосида у қуйидаги профилактик саволларга жавоб бериши мумкин:

- Корхонада ҳисоб-китоб ишлари қандай йўлга қўйилган?
- У пул маблағлари ва моддий қийматлар талон-тарож қилинган пайтда камомадни вақтида аниқлаш имконини берадими?
- Ҳисоб-китоб қоидалари бузилган эмасми, агар бузилган бўлса у нималарда кўринади?
- Ҳисоб-китобни уюштиришда талон-тарожчиларга шароит яратган нуқсонлар бўлганми, улар нималардан иборат?
- Моддий қийматларни сақлаш, ташиш ва назорат ўтказиш системасининг аҳволи талабларга жавоб берадими?

Жиноят содир этилишига йўл очган сабаб ва шароитларни аниқлаш учун жалб этилган мутахассис бухгалтер процессуал ҳамда нопроцессуал шаклларида ҳаракат қилиши мумкин.

Нопроцессуал шаклда ҳаракат қилган пайтда у терговчига маслаҳат беради, ҳужжатли тафтиш далолатномасини шарҳлайди, мўлжаллаётган тергов ҳаракатлари ва ташкилий тадбирларни тайёрлашда қатнашади, маълумот ҳарактердаги саволларга жавоб беради ва ҳ.к.лар. Бундан ташқари, терговчи терговда иштирок этаётган мутахассис ёрдамида жиноий ҳаракатларни енгиллаштиришга имкон берган ҳолатларни аниқлашда ҳам фойдаланиши мумкин. Айрим ҳолларда фақатгина профелактик ҳарактерга эга бўлган вазифаларни ҳал этиш учун тергов ҳаракатларини мутахассис бухгалтер иштирокида ўтказиш мумкин, деб ўйлашимиз. Унинг конкрет ёрдами қуйидагича бўлиши мумкин:

- ҳужжатларни олиш, кўздан кечириш жараёнида мутахассис терговчи эътиборини талон-тарож ёки бошқача ғаразли суистеъмолларга йўл очган, жумладан, шундай ҳолатларга қаратади.
- Бухгалтерия ҳужжатларини қайд этишда ва расмийлаштиришда муддат тартибини бузганлиги (улар учун албатта зарур булган реквизитлар йўқлиги; бошқача, бегона банклардан фойдаланганлиги; ҳужжатларни тўлиқ эмаслиги ва ҳк.) уларнинг сақланиш муддати тугамасдан йўқ қилиб юборилганлиги ҳужжат мазмунининг хўжалик операцияси моҳиятига мос келмаслиги (масалан, кам қийматли инвентарларни ҳисобдан чиқариш ҳақидаги далолатномага киритилган кейин амалда ҳали фойдаланиб кетилмаган буюмлар мавжудлиги);
- Тафтиш ва инвентаризация қилиш муддатлари бузилганлиги.
- Қонунга хилоф равишда вазифаларни кўшиб олиб бориш (масалан, кассир кассасида операцион қисм назоратчиси кассир вазифасини бажарадиган ҳоллар бўлади, бу эса омонатларни сақлаш қонунининг ўта қўпол тарзда бузилиши ҳисобланади)
- Амал қилиш тўхтатилган, эскирган норма ва баҳолардан фойдаланганлиги; ишлаб чиқариш фаолиятининг аниқ бўғинларда ҳужжатли ҳисоб-китобларни йўқлиги (масалан мастернинг цех бошлиғидан хўжалик инвентари олиши ҳужжатлаштирилмаган)
- Моддий қийматлар ҳаракати устидан тегишли назорат ўрнатилганлиги (масалан, назорат ўтказиш пунктида корхона цехларидан олиб чиқиб кетилаётган маҳсулот журналда қайд қилинмайди)

Айбланувчи, гумон қилинувчи ва гувоҳларни сўроқ қилишда қатнашадиган мутахассис-бухгалтер терговчига жиноятга йўл очган ҳаракатларини аниқлашда катта ёрдам кўрсатади. Айбланувчи терговчининг мазкур соҳадан етарлича хабардор эмаслигидан фойдаланиб, кўпинча саволларга чалқаш, нотўғри жавоб беришлари, хўжалик операциялари мазмун ва моҳиятини ўз манфаатларига мослаб узоқлаштиришлари, баъзида, агар бунинг фойдаси тегиши мумкин бўлса, ўзларининг етарли тушунчага эга эмасликларини айтишлари мумкин. Мутахассис-бухгалтер бундай пайтларда масалага аниқлик киритади ва ҳуқуқбузарликларнинг кўп сабабларини очишга ёрдамлашади кўпинча гувоҳ тариқасида бухгалтерия ходимлари сўроқ қилинади. Улар жавобгарликдан қутулиш мақсадида ишдаги камчиликлар, қоидаларни бузилганликларини яширишга ҳаракат қиладилар. Бундай пайтларда саволларни тўғри, аниқ, саводли қилиб бериш ғоят муҳимдир. Унга эса мутахассис ёрдам бериши мумкин, яъни у сўроққа тайёргарлик жараёнида саволлар доирасини белгилаш ва уларни тузишда сўроқ пайтида изоҳ киритиш аниқлаштирувчи саволлар беришда сўроқдан сўнг натижаларни таҳлил қилиш ва баҳолашда ёрдам беради.

Жиноят содир этилишига йўл очган сабаб ва шароитлар ҳақида энг кўп маълумотга эга бўлган кишилар тафтишчиларга. Шунинг учун уларни сўроқ қилиш пайтида керакли

саволларнинг тушунчасига жавоб олишга ҳаракат қилиш керак. Тафтишчини сўроқ қилиш тўла ва сифатли бўлиши, нотўғри маълумотлар берилишига ушбу тергов ҳаракатига мутахассис бухгалтерларни жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқотлар кўрсатадики, тафтиш ва бухгалтерия экспертизаси материалларни талон-тарож содир этилишига шарт ва шароитларни бартараф қилиш юзасидан фикрнома тайёрлашга эга бўлиб хизмат қилади. Шу боис, бу тадбирларни тайинлаш ҳақидаги тегишли маълумот олишни назарда тутмоқ керак. Бунинг учун келган профилактик саволларни тўғри белгилаш лозим. Бу саволларга жумладан, қуйидагилар кириши мумкин.

- Аниқланган камомад (ёки ортиқча) ва бухгалтерия ҳисоботидаги нуқсонлар ўртасида қандай боғлиқлик бор.
- Ҳисоб-китоб назорат ва моддий қийматларни ҳисобдан чиқариш борасидаги қандай бузилишлар, ўзгаришлар ва белгиланган тартибдан чекинишлар талон-тарожга шароит яратган.
- Илгари ўтказилган тафтишлар давомида камомад ёки ортиқчалик келиб чиқишнинг қанақа сабаблари аниқланган.

Шу билан бирга суд-бухгалтерия экспертизаси корхона молиявий хўжалик фаолиятини такомиллаштиришга таъсир этувчи президент фармонларидан ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорининг асосий аҳамияти нимада, унинг мақсадлари нималардан иборат, қарорда принципиал жиҳатдан янги қоидалар мавжудми ва бошқа саволларни ўрганиб чиқиш лозим. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан назорат қилиш тўғрисида»ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Республика Кенгаши тўғрисидаги Низом ва ушбу тартибдан келиб чиқадиган талабларга амал қилишини қуйидаги текширишларини мувофиқлаштириш бўйича саволлар ва жавоблар асосида кўриб чиқамиз.

Фармоннинг асосий аҳамияти нимада, унинг мақсадлари нимадан иборат?

Фармоннинг асосий мақсадлари қуйидагилардан иборат:

Хўжалик юритувчи субъектларнинг назорат қилувчи органлар томонидан текширишларни тартибга солиш ва сонининг кескин қисқарилиши, текширишлардаги параллелизм ва такрорлаш фактларига йўл қўймаслик Айни бир хўжалик юритувчи субъектнинг ҳар хил назорат тадбиркорларнинг қонуний ҳуқуқларини химоя қилиш назорат қилувчи органлар корхоналар фаолияти асоссиз аралаштиришларга йўл қўймаслик, бюджет олдида қарзи бўлмаган ва белгиланган қонунни меъёр қоидаларини бажарадиган виждонан ишлайдиган хўжалик юритувчи субъектлар учун тинч ишлашига шарт-шароитлар яратиш: назорат қилувчи органларнинг текширишлар ўтказилишидан ўзининг шахсий даромадларини ноқонуний йўллар билан тўлдириб олиш учун фойдаланадиган нопок мансабдор шахсларнинг порахўрлик хизмат мавқеидан фойдаланиш ўз бошимчалик қилишга доир фактларга қарши кураш.

Президент Фармонида ва Вазирлар Маҳкамасининг Қарорида принципиал жиҳатидан янги қоидалар мавжудми?

Фармон текширишларини тартибга солиш борасида принципиал жиҳатдан янги чора-тадбирларни назарда тутди. Биринчидан, унда текширишларни ташкил этиш тизимига янгича ёндашувлар асос қилиб олинган бўлиб, улар хўжалик юритувчи субъектларнинг назорат қилувчи органлар томонидан текширишлари ва тафтиш қилинишлари сонининг кескин қисқарилишини кўзда тутди, бунга қуйидагича чеклашларни жорий қилиш ҳисобига эришилади.

Молия-хўжалик фаолиятини текширишлар ва тафтиш қилишларни ўтказиш даврийлиги бир йилда бир мартадан ортиқ бўлмайди ва республика кенгашининг қарорига биноан бюджетга ва бюджетдан ташқари жамғармаларга солиқлар ва тўловларни ўз вақтида ва тўлиқ ҳажмда тўлайдиган бошқа қонуний меъёр ва қоидаларни бажарадиган аудиторларнинг ҳар йиллик хулосаларига эга булган хужалик юритувчи субъектлар учун икки йилда бир мартадан ортиқ бўлмайди.

Текширишларни ўтказишнинг давомийлиги ўттиз календар кундан кўп бўлмайди (илгари текширишларни ўтказиш муддати чекланмаган эди) шундан сўнг текшириш тугалланади ёки материаллар тергов органларига берилади. Фавқулодда ҳолларда текшириш муддати узайтирилиши мумкин, лекин фақат назорат қилувчи органлар фаолиятининг Мувофиқлаштирувчи Республика Кенгашининг Қарорига биноан;

Текширишларга қўйиладиган шахслар сони давлат назорати органларининг аттестация натижаларига кўра молия хўжалик фаолияти текширишлар ва тафтиш қилишларга қўйилган мансабдор шахслар учун махсус гувоҳномалар тизими жорий қилинади. Кўрсатилган мансабдор шахслар вақти-вақти билан қайтадан аттестациядан ўтказиб турилади: қўшимча текширишларни ўтказишига эндиликда фақат назорат қилувчи органлар фаолиятини мувофиқлаштирувчи республика кенгашининг қарорига биноан ёки жиной ишларни тергаш жараёнлари йўл қўйилади?

Бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг молия хўжалик фаолиятини қарама-қарши текширишлар фақат текширилаётган объект билан ўзаро муносабатлар мавжуд бўлгани ҳолда назорат қилувчи органлар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи Республика Кенгаши билан келишган тарзда йўл қўйилади.

Горизонтал текширишлар ва тафтиш қилишлар ўтказиш таъқиқланади: ҳар хил назорат тарзидаги текширишларни жиддий чекланиши

Иккинчидан; фармонда текширишларни тартибга солиш ва мувофиқлаштириш борасида қуйидаги йўлларни ишга солиш билан давлат назорати органлари раҳбарлари ва мансабдор шахсларнинг маъсулиятини ошириш назарда тутилган.

Мансабдор шахсларга нисбатан маъмурий жазоларни татбиқ қилиниши;

Давлат назорати органлари мансабдор шахсларнинг текширишларини тартибга солиш соҳасидаги қонунларни ижро этиши устидан прокурорлик назорати ролини ошириш текширишларни ўтказиш соҳасида белгиланган тартибда риоя қилиниши учун давлат назоратини амалга ошириш ваколати берилган органлар раҳбарлари зиммасига шахсий жавобгарликнинг юкланиши.

Учинчидан; барча турдаги текширишлар, жумладан, корхоналарнинг молия хўжалик фаолияти устидан маъмурий назорат текширувларини ўтказишини тартиби жорий қилинмоқда. Бу текширувларнинг ҳаммаси кўпи билан йилда бир марта одатда солиқ органларининг ташкилий раҳбарлиги остида бюджетдан маблағ билан таъминладиган муассасалар эса Молия вазирлиги органлари раҳбарлиги остида комплекс текширишлар таркибида ўтказилади.

Ва ниҳоят, тўртинчидан; ушбу Фармон ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг хўжалик юритувчи субъектлар молия хўжалик фаолиятини текшириш ва тафтиш қилишда фақат кузатилган жиной иш бўйича тергов тартибида олиб боришлари учун ваколатларини чеклайди.

Текширувларнинг мувофиқлаштирувчи режаси қай тарзда шаклланади.

Аввалги фармоннинг моддаларига мувофиқ киритилган мувофиқлаштирувчи режаларини ишлаб чиқиш тартиби сақланиб қолган. Чунки, у умуман ўзини оқламади. Мувофиқлаштирувчи режа лойиҳаси кенгашнинг ишчи органларнинг ва жойлардаги

худудий комиссиялари томонидан ишлаб чиқарилади. Бу иш режадаги йилдан олдинги йилнинг ноябр, декабр ойларда бир йилда бир марта қилинади. Мувофиқлаштирувчи режа назорат қилувчи органларнинг ўзлари киритган таклифлари асосида ишлаб чиқилади. Лекин, улар таклиф қилган муддатлар одатда мажмуи (комплекс) текширувлар ўтказилишини таъминлаш учун мувофиқлаштирилади. Булардан ташқари мувофиқлаштирувчи режаларни йилнинг ҳар чорагида аниқликлар киритиш мумкин, лекин бунда ҳам у назорат органларини хабардор қилган ҳолда кенгашнинг қарори билан қилинади.

Мажмуи (комплекс) текширувлар ўзи нима ва уларни ўтказишдан мақсад нима?

Мажмуи текширишлар – бу яна бир ўзини оқлаган механизм бўлиб у президентнинг текширишларни тартибга солиш ҳақидаги бундан олдинги фармонидан кейин жорий қилинган. Мажмуи текширувларда жорий йилда ушбу хўжалик юритувчи субъектни ўз ваколати доирасида мўлжалланган ҳамма назорат қилувчи органлар иштирок этадилар. Мажмуи теширувлар ўтказиш назорат қилувчи органлар ишида параллелизм ва бир-бирини такрорлаш кабилардан халос бўлиш имконини беради бундан ташқари текширилаётган субъект учун мажмуи текширув ўтказилгандан сўнг кейинги мажмуи текширув ўтказилгунча бафуржа ишлаш имонини беради. Чунки бошқа бирорта назорат қилувчи орган уни текшириш ҳуқуқига эга бўлмайди. Шундай қилиб, бунда текширувчи ташкилотларнинг вақти тежалади.

Ушбу қўйилган масалага икки ёқлама қараш мумкин:

Биринчидан корхоналарнинг назорат қилувчи органлар билан шунингдек, дейлик, ҳиссадорлик жамиятларининг ўз хиссалари ёки банкларнинг ўз мижозлари билан ўзаро муносабатларини тараққий этган шаклларига ўтиш текширувларининг аудиторлик шакллари кенгайишини назарда тутати. Корхона ўз молиявий фаолиятининг «тиниклигини» таъминлаши, солиқ қонунчилигини қўллашда онгли равишда бўлмаган хатоликларга йўл қўймаслиги молиявий маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва бошқалар учун текширишларнинг аудиторлик шакли малакали аудиторлик фирмаларини жалб қилиш бўлиб, ҳамда иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда қабул қилинган ва ундан самарали фойдаланилмоқда. Биз ҳам бунга кўникишимиз керак. Қанчалик таажжуб туюлмасин бу корхоналарга ҳатто солиқлар нотўғри тўланганда олинандиган жарималар корхоналарни молиявий маблағлардан фойдаланиш учун ишонч билдирилган хизматларнинг виждонсизлигидан ҳимоялаш ва бошқалар ҳисобига ўз тафтиш аппаратининг молиявий ҳаражатларини камайтириш учун ҳам ёрдам бўлади.

Президент фармонида солиқларни тўлашга виждонан ёндашадиган бошқа меъёрий ҳужжатлар ва қоидаларга риоя қиладиган ва ҳар йили аудиторлик хулосаларига эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларни кўпи билан икки йилда бир марта (яъни бу шартларга риоя қилмайдиганларга қараганда икки марта кам) текшириш кўзда тутилиши бежиз эмас. Шу билан бирга, назорат қилувчи органлар томонидан, аудиторлик текширувларини текширилаётган объектлар ҳисобига ўтказилишининг мажбурий шаклига йўл қўйилмайди. Фармонда аниқ белгилаб қўйилганки, хўжалик юритувчи субъектларни текширишга, аудиторлик фирмалари жалб қилинган тақдирда уларни хизмат ҳақларини буюртмачининг ўзи яъни, текширилаётган ташкилот тўлаши керак. Бундай меъёрий ҳужжатлар, яъни, охир-оқибатда назорат қилувчи органлар томонидан эмас, балки текширилаётган субъектлар ҳақини тўлайдиган аудиторлик фирмаларининг қўшимча кучларини жалб қилиш ҳисобига кенгайтириладиган текширувлар сонининг қисқаришига имкон беради,

Президент фармонлари ва Ҳукуматимиз қарорларида бу ҳужжатларнинг муҳим қоидаларини амалда руёбга чиқаришлари учун қандай механизмларни назарда тутуди?

Шуниси жуда муҳимки, фармонда асосий қоидаларини амалга ошириш учун жуда аниқ механизмларни ўз ичига олган.

Фармон назорат қилувчи орган фаолиятини мувофиқлаштириш соҳасида республика кенгашига бошқача нуфуз бағишлади. Фармон билан тасдиқланган республика мувофиқлаштирувчи кенгаши тўғрисидаги низомда бу кенгаш давлат назорати соҳасида марказий мувофиқлаштирувчи орган мақоми берилган. Бу нарса барча назорат қилувчи органлар ўз ҳаракатларини фақат Кенгаш орқали мувофиқлаштиришлари лозим, деган маънони англатиб қолмасдан, шу билан бирга, кенгаш қарорлари давлат назоратини амалга ошириш учун мажбурдир, деган маънони ҳам англатади. Илгари Кенгаш қарорлари кўпроқ тавсия этувчи хусусиятга эга булар, шу сабабли ҳамини ҳам назорат қилувчи органлари томонидан бажарилавермасди.

Агар илгари давлат солиқ қўмитаси ҳузурида бўлиб унинг раиси кенгашга бошчилик қилган бўлса эндиликда кенгаш идоралараро марказий мувофиқлаштирувчи орган ҳисобланади ва тартибга солиш соҳасида қонунчиликни бузаётган назорат қилувчи органлар раҳбари маъмурий жазолар беришни тавсия қилиши ваколатлари ҳам берилган. Бу кенгаш қарорларини таъсирини ва унинг иши самаларадорлиги оширади.

Агар режадан ташқари текшириш ўтказишга етарли асослар ва кенгашнинг рухсати бўлмаса, кенгаш ҳар қандай режадан ташқари текширишни бекор қилиш ҳуқуқига эгадир. Шундай қилиб, агар назорат қилувчи органда илгаридан режалаштирилмаган текшириш ўтказишга қатъий зарурат туғилса, бундай ҳолда у барча асословчи ҳужжатларни кенгашга тақдим этиши ва ундан рухсат сўраши лозим. Бундай тартиб, шак-шубҳасиз, текширишга сонини асосли эканлигини ўз назоратида сақлайди.

Агар фармон билан кенгаш ҳақидаги низом тасдиқланган бўлса, Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан «хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолиятини текшириш ва тафтиш қилишни амалга ошириш тартиби» тасдиқланган. Бу ҳужжатда хўжалик юритувчи молия-хўжалик фаолият билан боғлиқ бўлган ва бўлмаган текширишлар ўтказиш тартиб аниқ белгилаб берилган. Шу нарса жуда муҳимки, тартибли текширишлар ўтказиш учун қандай ҳужжатлар асос бўлиши кўрсатиб ўтилган. Бунга: кенгаш тасдиқлаган текширишларнинг мувофиқлаштирилган режасидан кўчирма назорат қилувчи органнинг текшириш ўтказиш тўғрисидаги буйруғи (унда текшириш мақсади ҳам кўрсатилади) , текшириш ўтказиш санаси ва текшириш ўтказиш топширилган мансабдор шахслар таркиби киради. Ҳар бир текширувчида унда текширишни амалга ошириш имконини берадиган махсус гувоҳнома бўлиши лозим.

Агар айтиб ўтилган ҳужжатлар бирортаси бўлмаса ҳам хўжалик юритувчи субъект текширувчиларини текширишга қўймаслиги лозим ва унинг бундай ҳуқуқи мазкур ҳужжатда мустаҳкамланган. Бундан ташқари, хўжалик юритувчи субъектлар режали текширишлар ўтказилиши ҳақидаги ахборотга, албатта, эга бўлишлари текширишлар ўтказилганидан кейин эса мазкур текшириш далолатномасини бир нусхасини олишлари керак. Ўтказилган текшириш натижаларига рози бўлмаган тақдирда хўжалик юритувчи субъектлар текшириш ўтказган органнинг юқори ташкилотига ёки судга шикоят аризасини топширишга ҳақлидирлар.

Яъни, хўжалик юритувчи субъектларнинг ўзлари Президент Фармонини ва Ҳукумат Қарорларини амалга ошириш механизмига рухсат этилмаган текширишларга йўл қўймаслик учун тўсиқ сифатида киритилган. Хўжалик юритувчи субъектлар юқорида кўрсатилган ҳужжатларсиз назорат қилувчи органларни текширишларига қўймаслик у

ёқда турсин шу билан бирга Президент Фармонини бузишга уринишларини ҳар бир ҳолати ҳақида Республика Мувофиқлаштирувчи Кенгашига маълум қилишлари лозим: кечиктирилмасдан чоралар кўрилади...

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

1. Корхона мулки
2. Экспертиза
3. Суд – бухгалтерия экспертизасининг таклифлари
4. Суд – бухгалтерия экспертизаси текшируви
5. Назорат қилиш
6. Текшириш объекти

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Суд - бухгалтерия экспертизаси қандай тартибда тузилади?
2. Суд-бухгалтерия экспертизаси таклифи мазмунини тушунтириб беринг.
3. Суд – бухгалтерия экспертизасини ўтказишда қандай ашёвий далиллардан фойдаланилади?
4. Суд – бухгалтерия экспертизасини назорат қилиш қайси органлар учун маълумот манбаси бўлиб ҳисобланади?

Ўз билимини текшириш учун САВОЛЛАР

1. Суд бухгалтерия экспертизасини предмети.
2. Эксперт бухгалтер хулосасининг тузилиши.
3. Суд бухгалтерия экспертизаси тушунчаси.
4. Эксперт бухгалтер хулосасининг тергов органлари ва суд томонидан баҳоланиши.
5. Суд бухгалтерия экспертизасининг усуллари.
6. Касса ва банк операциялари бўйича суд бухгалтерия экспертизаси.
7. Суд бухгалтерия экспертизасининг турлари.
8. Товар моддий бойликлар юзасидан суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш.
9. Суд бухгалтерия экспертизасининг вазифалари.
10. Сотувда умумий овқатланиш ва моддий техника таъминотида товар операциялари бўйича суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш.
11. Суд бухгалтерия экспертизасини ташкилий (формалари) шакллари.
12. Саноатда қурилиш ва бошқа тармоқларда маҳсулот ишлаб чиқариш ва бажарилган иш хизматлар юзасидан суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш.
13. Суд бухгалтерия экспертизаси ишларини ташкил этиш.
14. Суд ишидаги айбдор ва бошқа шахсларнинг кўрсатмалари.
15. Суд бухгалтерия экспертиза ўтказишда бухгалтер экспертни бурчлари.
16. Суд бухгалтерия экспертизасини ахборот билан таъминлаш мазмуни.
17. Суд бухгалтерия экспертизаси ўтказиш бухгалтер экспертни ҳуқуқлари.
18. Суд бухгалтерия экспертизасини маълумотлар билан таъминлаш.
19. Суд бухгалтерия экспертиза ўтказишда бухгалтер эксперт ишларини ташкил этиш.
20. Суд бухгалтерия экспертизаси изланишининг ўзига хос хусусиятлари.
21. Суд бухгалтерия экспертизани ўтказиш асослари.
22. Суд бухгалтерия экспертизаларини белгилаш роҳоналари.
23. Суд бухгалтерия экспертизасини ўтказишда тайёргарлик ишлари.
24. Суд бухгалтерия экспертизасини буйруқлари ва уларнинг ишларини ташкил этиш.
25. Суд бухгалтерия экспертизасида изланишнинг ўзига хос хусусиятлари.
26. Бошқа турдаги экспертизалари хусусиятлари.
27. Суд ишларидаги айбдор ва бошқа шахсларнинг кўрсатмалари.
28. Иш хақи фондларини ишлатиш бўйича бухгалтерия экспертизаси.
29. Иқтисодий рағбатлантириш фондларини ишлатиш бўйича суд бухгалтерия экспертизаси.

30.Бажарилган иш ва хизматлар юзасидан суд бухгалтерия экспертизаси.

31.Суд бухгалтерия экспертизаси хулосасини суд ва терговчи томонидан кўриб чиқиш ва ишлатиш.

32.Суд бухгалтерия экспертизасининг таклифлари. 33.Суд бухгалтерия экспертизасини бажарилишини назорат қилиш.

34.Корхона ва ташкилотларда ижтимоий мулкни сақлаш бўйича суд бухгалтерия экспертизасининг таклифлари.

35.Суд бухгалтерия экспертизаси хулосасининг мазмуни.

36.Корхона ва ташкилотларда моддий жавобгарликни ташкил этиш бўйича суд бухгалтерия экспертизасининг таклифлари.

37.Суд бухгалтерия экспертизасининг мохияти.

38.Суд бухгалтерия экспертизаси корхона молиявий хўжалик фаолиятини такомиллаштиришга таъсири.

39. Суд бухгалтерия экспертизасини ташкил этиш.

40. Суд бухгалтерия экспертизаси хулосаси.

41.Суд бухгалтерия экспертизасини белгилаш ва ўтказиш роғоналари.

42.Суд бухгалтерия экспертизасини маълумотлар бмлан таъминлаш.

43.Асосий хўжалик молиявий операциялар бўйича суд бухгалтерия экспертизасини ишланиши.

44. Суд бухгалтерия экспертизасининг турлари.

45. Савдо корхоналари суд бухгалтерия экспертизасини ўтказмш.

46. Хужжатлар ва бухгалтерия ёзувларининг текширилиши.

47.Суд бухгалтерия экспертизасини ўтказишдаги тайёргарлик ишлари.

48. Эксперт бухгалтернинг ҳуқуқ ва бурчлари.

49.Суддаги ишлар бўйича суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш тартиби.

50. Эксперт текшириш методлари.

«Суд бухгалтерия экспертизаси» (СВЭ) фавидан тест саволлари

1. Экспертиза деганда нимани тушунаси?

- А) Санаш, тортиш, ўлчаш усуллари орқали ҳақиқатда олинган маълумотларни ҳисобот маълумотларига солштириш.
- В) Жиноят-процессуал қонун асосида фан ва техниканинг, санъат ва иқтисодиётнинг айрим соҳаларидаги мутахассислар томонидан терговда баъзи далилларнинг бўлган ёки бўлмаганлигини аниқлаш мақсадида объектлар устида олиб бориладиган текширишдир.
- С) Ташкилот ва корхона фаолияти устидан юқори ташкилотлар ва назорат органлари томонидан доимий равишда олиб бориладиган назоратдир.
- Д) Жиноят ва фуқаролик иши мавжуд бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъий назар тартибга солиб турувчи фаолият.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

2. Эксперт — бу:

- А) Фан, техника, ҳунар, санъат соҳасида махсус билимга эга бўлган эксперт муассасаларидан бирида ишловчи процессуал шахс.
- В) Фақатгина тиббий билимларга эга бўлган шахсдир.
- С) Шартномалар доирасида маълум бир иқтисодий, хўжалик муаммо паринк ҳал этувчи шахсдир.
- Д) Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботлари давридаги харажат, даромад ва молиявий натижаларнинг аниқ, объектив равишда акс эттириб берилишини кўрсатиб берувчи шахсдир.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

3. Фаннинг еоҳасига кўра криминалистика қуйидаги экспертизаларнинг қайси бирини ўзида акс эттиради?

- А) Излар юзасидан ўтказиладиган текшириш, ўқ отиш қуролларм, суд-баллистика текширишлари.
- В) Суд-тиббиёт, суд-психиатрия, суд-биология.
- С) Суд-бухгалтерия, автотехника, ёнғин техникаси экспертизалари.
- Д) Суд-товаршунослик, суд-агротехника, суд-ветеринария ҳужжатларини тектириш.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

4. Криминалистик экспертиза қаерларда ўтказилади?

- А) Адлия вазирлиги қошидаги махсус суд экспертизалари илмий текшириш институтида.
- В) Ички ишлар вазирлигининг илмий техника бўлинмаларида.
- С) Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Мнллий Хавфсизлик Хизмати ва Мудофаа Вазирлиги экспертиза муассасаларида.
- Д) Вилоятлар ички ишлар бошқармаси қошидаги криминалистик экспертиза бўлинмаларида.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

5. Экспертизанинг асосий вазифаси нммалардан иборат?

- А) Олиб борилган текширишлар натижасида конкрет шахс, объект-далилий ашё, моддий қолдиқлар, излар юзасидан уларнинг айнанлиги ёки қайси гуруҳга мансублиги ҳақида ахборот беришдир.
- В) Корхоналарнинг ривожланишига салбий таъсир этувчи омилларни аниқлаш, фойдаланилмаётган резервларни қидириб

топиш, уларни ишлаб чиқаришга жалб этиш, рақобатбардошлик даражасини ошириш, хўжалик фаолияти сирини сақлашдан иборат.

С) Юридик ишларни ҳал этувчи чуқур бухгалтерия ва иқтисодий билим асосида қўшимча маълумотлар, ахборотлар, далиллар тўплашдир.

Д) Мулкнинг тўлиқ сақланишини таъминлаш ва ундан тўғри фойдаланиш, хўжалик ҳисобини жорий этиш ва уни мустаҳкамлашдан иборат.

Е) А ва В жавоблар тўғри.

6. Суд бухгалтерия экспертизаси предмети бўлиб:

А) Товар пул муносабатлари ҳукмрон бўлган бозор иқтисодиёти шароитида амал қилинадиган хўжалик юритиш механизми бўйича норматив далолатномаларга амал қилиш жиҳатидан ҳулоса беришдан иборат.

В) Суд ишида ва терговда ўрганиш объекти бўлган ҳужжат ва ҳисоб регистрларида акс этган хўжалик муомалаларидир.

С) Тергов ва суд фаолиятида бухгалтерия ҳисобининг тадбик этилишига доир назарий ва амалий масалаларни текшириш ва ўрганиш.

Д) Талон-тарож тўғрисидаги ишларни суриштиришда, тергов қилишда ва судда кўриш жараёнида ҳужжатли тафтиш, инвентаризация ва суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш техникаси, ташкил қилишни белгилашдир.

Е) В), С), Д) жавоблар тўғри

7. Суд бухгалтерия экспертизасининг объектларига қуйидагиларнинг қайси бири таллуқли.

А) Бирламчи ва йиғма ҳужжатлар, ҳисоб регистрлари.

В) Бухгалтерия ҳисоботи ҳужжатлари, тафтиш далолатномаси.

С) Мажлис баёни кқчирмаси ва гувоҳ, айбловчиларнинг кўрсатмаси.

В) Бошқа соҳа экспертларининг ҳулосалари.

Е) Барча жавоблар тўғри.

8. Суд бухгалтерия экспертизасини қапдай туркумланиш мумкин?

А) Экспертзани тайинлаш органларига кўра ва изчиллигига кўра туркумланади.

В) Фақат текшириш ҳажмига кўра туркумланади. С)

Текширишда қатнашган мутахассис сонига қараб туркумланади. Д) Текширишда фойдаланилган билимларга кўра туркумланади. Е) Барча жавоблар тўғри.

9. Суд бухгалтерия экспертизасининг вазифалари нималардан иборат?

А) Товар моддий бойликларни, пул маблағларини камомати ёки ортиқча

тўпланиш сабаблари, уларнинг миқдори ҳамда камомат вақти, каерда содир бўлганлигини текшириш ва аниқлаш.

В) Хом ашё, материаллар, тайёр маҳсулотларни ҳисобдан чиқарилиши тўғри

эканлигини текшириш ҳамда молиявий фаолият бузилиш ҳолатларини аниқлаш.

С) Амалга оширилган хўжалик муомалаларининг амалдаги қонун ва йўриқномаларга мос келиш-келмаслигини текшириш ҳамда мансабдор шахслар ва бошқа шахслар томонидан келтирилган моддий зарарни аниқлаш ва қайта текшириш.

- D) Хужжатли тафтиш ўтказиш усуллари тўғри ёки нотўғри эканлигини аниқлаш, содир этилган суистеъмолларнинг салбий иқтисодий оқибатларини аниқлаш ҳамда уларга қарши курашга қаратилган таклифлар ишлаб чиқиш.
- E) Барча жавоблар тўғри.

10. Тскширувда мутахассис-бухгалтер фаолиятидан фойдаланиш мумкинми?

- A) Ҳа, мутахассис-бухгалтер терговчининг маслаҳатчиси сифатида иш кўради, далилларни излаб топишда, мустаҳкамлашда яқиндан ёрдам беради.
- B) Албатта, мутахассис-бухгалтер эксперт ва тафтишчидан фарқ қилиб, у далилларни излаб топмайди, балки жиноий ишта аҳамияти бор маълумотларни тўплашда терговчига ёрдам беради.
- C) Зарурат туғилиб қолганда экспертлар ишидан воз кечиб, мутахассис-бухгалтердан фойдаланиш ҳамда тафтиш ўтказиш ёки экспертиза тайинлайди.
- D) Аммо имконият даражасида жиноий ишларни тўлароқ очишга эришиб бўлмайди, чунки у эксперт-бухгалтер эмас.
- E) A, B, C жавоблар тўғри.

11. Катта ҳажмда камомад ва талон-тарожларга йўл қўйилганда тергов органларига тафтиш ўтказишда қандай асослар бўлади?

- A) Жиноятнинг айрим фактлари аниқланса (қалбаки хужжатлар тузилганда).
- B) Бухгалтерия ҳисобини юритишни ўз холига ташлаб қўйганлигидан келиб чиқиб дастлабки хужжатларни нотўғри тузилганлиги тўғрисида айбланувчининг тавсияномаси ҳамда дастлабки хужжатлардан фойдаланиш билан бўлган ўзгаришларни айбланувчилардан олса.
- C) Терговчи берган саволларига тафтишсиз хулоса беролмаслиги тўғрисида эксперт бухгалтердан ариза тушса.
- D) Тафтишнинг оғзаки ўтказилганлигидан суистеъмоллар аниқланмай қолганида.
- E) Барча жавоблар тўғри.

12. Қайси ҳолатларда иккиламчи суд бухгалтерия экспертизаси ўтказиш мумкин?

- A) Хулоса берган эксперт малакасииз деб топилганда.
- B) Эксперт терговчи томонидан барча материалларни тўлиқ ишлатмаган ҳамда ўз устида изланишларни олиб бормаганда.
- C) Экспертиза ўтказиш тартиб қоидалари бузилганда.
- D) Биринчи экспертиза материалларига қарама-қарши материаллар тақдим этилганда.
- E) Барча жавоблар тўғри.

13. Суд бухгалтерия экспертизасининг тскшириш усуллари маълум бир тартибга солиниб, қандай турларга бўлинади?

- A) Текширишнинг умумий усуллари.
- B) Текширишнинг махсус усуллари
- C) Текширишнинг умумий ва махсус усуллари
- D) Текширишнинг қисман усуллари
- E) Барча жавоблар тўғри.

14. Тскширишнинг махсус усуллари бу:

- A) Хўжалик ишларини динамик ва норма бўйича текшириш

- В) Бирламчи текшириш бўлиб, айрим муомалалар бўйича ҳужжатлар ўзаро солиштирилади.
- С) Бойликлар ҳаракатини назорат остига олиш ҳамда ҳисоб ишларини намуналаштириш.
- Д) Моддий бойликларнинг ҳисоб қолдиқ натижаларини аниқлаш ва миқдорли нисбат тузиш ҳамда машинограммаларни кодлаштирилган ҳужжатлар асосида таҳлил қилишдир.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

15. Эксперт-бухгалтернинг ҳуқуқлари асосан:

- А) Эксперт иш материаллари билан танишиш, ишда иштирок этаётган шахсларга саволлар бериш, эксперт сифатида ўзини қизиқтираётган ҳолатлар учун ўзига қўшимча материаллар беришни суддан илтимос қилиш, башарти ўзига тақдим этилган материаллар етарли бўлмаса ёки етарлича билимга эга бўлмаса, хулоса беришдан бош тортишдан иборат.
- В) Текшириш даврида аниқланган далилларни корхона раҳбари билан муҳокама қилиш, айбдор шахснинг жиноий ишларини енгиллаштиришдан иборат.
- С) Терговчи берган материаллардан ўз фаолияти доирасида четга чиқиш, суд ишларида қатнашишдан иборат.
- В) Эксперт-бухгалтер тергов жараёнининг ҳоҳлаган босқичида алмашиши мумкин, чунки у фаннинг объектив маълумотлари асосида хулоса беради.
- Е) А ва В жавоблар тўғри.

16. «Суд бухгалтерия экспертизасини олиб бориш ва ўтказиш» тўғрисидаги кўрсатмага асосан эксперт-бухгалтер қандай ҳуқуқларга эга эмас?

- А) Экспертиза хулосасида кўзда тутилмаган ҳужжатларни ўрганиш.
- В) Муайян жиноий ва фуқаролик иши бўйича жиҳозларни ҳисобга олишда қатнашиш ва тафтиш ўтказиш.
- С) Ўзи мазкур текширилувчи корхонада ишлаган бўлса ҳамда ундан моддий манфаатдор бўлса, текширишда қатнашиши мумкин эмас.
- Д) Айбланувчи билан мулоқот қилиш, бошқа шахсларни ўз ишига аралаштириш.
- Е) Юқоридаги барча жавобларда берилган кўрсатмаларда эксперт-бухгалтернинг ҳуқуқлари чегараланади, ёки бундай ҳуқуқларга йўл қўйилмайди.

17. Дастлаб бухгалтерлик ҳисобини ташкил қилиш ишини эксперт-бухгалтер томонидан текширганда энг аввало қуйидагилардан қайси бири кўриб чиқилади?

- А) Моддий бойликлар ҳаракатини акс эттирувчи ҳужжатларнинг расмийлаштириш тартиби.
- В) Қатъий ҳисобдаги бланкалардан фойдаланиш ва сақлаш тартиби.
- С) Инвентаризация ўтказиш шароитлари
- Д) Хом ашё ва тайёр маҳсулотни ҳисобга олиш ва сақлаш тартиби.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

18. Текширилаётган ҳужжатлар ашёвий далил сифатида тасаввур этилиши мумкинми?

- А) Йўқ, чунки ушбу ҳужжатларда камомадлар, ўғирликлар кўрсатилмайди, баъзи жиноятлар бекитилган бўлади.
- В) Агар олдин тафтиш ўтказилган бўлса ва унда жиноят излари топилмаган бўлса, ашёвий далил сифатида тасаввур этилиши мумкин эмас.

- С) Агар ҳужжат жиноятни амалга ошириш воситаси ёки ўзида жиноят изини сақлаб қолган бўлса, яъни жиноят объекти бўлса, бу ҳолда ашёвий далил сифатида тасаввур этилади.
- В) Бухгалтер ёки моддий жавобгар шахс ҳужжатларни юритишда бир вақтнинг ўзида ҳам асосий ҳам қалбаки тарзда олиб борса.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

19. Экспертиза неча босқичда амалга оширилади?

- А) Текшириш, хулоса чиқариш, амалга ошириш ва якунлаш.
- В) Амалга ошириш, хулоса ва ижро этиш.
- С) Тайёргарлик кўриш, текшириш, хулоса.
- Д) Кузатиш, йиғиш ва тақдим этиш.
- Е) Танлаш, кузатиш ва йиғиш.

20. Эксперт-бухгалтер хулосаси бу:

- А) Хўжалик назоратининг иккиламчи (кейинги) шаклларида бири ҳисобланади.
- В) Тергов ёки суд томонидан қўйилган саволлар бўйича материалларнинг таҳлили ва далилларни илмий баҳолашдан иборат.
- С) Текширув ўтказилаётган корхона молия ҳисоботининг объективлиги ва ишончилигидан гувоҳлик берувчи ҳужжатдир.
- Д) Бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги билимига, амалий тажрибасига суюнган ҳолда унга гувоҳ сифатида маълум бўлган далилларга асосланган мутахассиснинг хулосасидир.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

21. Эксперт-бухгалтернинг хулосаси қандай баҳоланади?

- А) Экспертнинг хулосаси бошқа далиллар билан қай даражада таққослаб кўрилганлиги асосида баҳоланади.
- В) Экспертнинг хулосаси ўтказилган текшириш тўғрилиги асосида баҳоланади.
- С) Текшириш объектларининг ҳақиқийлиги текширилиб, иш юзасидан баҳоланади.
- Д) Ҳар қандай ҳолатда экспертнинг хулосаси тўғри деб топилади. Чунки унга амалга оширилиши лозим бўлган вазифалари, мажбуриятлари, ҳуқуқлари тўлиқ кўрсатиб ўтилган бўлади. Шунинг учун ҳам судда унинг хулосаси қандай бўлишидан қатъи назар баҳоланмайди.
- Е) А, В, С жавоблар тўғри.

22. Суд бухгалтерия экспертизасини тайинлашдан олдин терговчи:

- А) Буйруқ чиқаради.
- В) Фармойиш қабул қилади.
- С) Қарор чиқаради.
- В) Эълон беради.
- Е) Баёнот беради.

23. Торговчи томонидан чиқарилган қарорда асосан нималарга эътибор берилади?

- А) Эксперт ўтказиш учун асосга.
- В) Экспертиза ўтказилувчи корхонанинг номи, манзили, экспертиза ўтказувчининг фамилияси, мансабига.
- С) Эксперт олдига қўйиладиган саволлар тўпламига.
- В) Эксперт ихтиёрига бериладиган материаллар тўпламига.

Е) Юқоридагиларнинг барчасига эътибор берилади.

24. Нима учун товарлар қолдиғи инвентаризацияда камайтирилиб кўрсатилади?

А) Аввал келган товарлар бўлган счёт-фактура ва юк қоғозларидаги сумма ҳамда миқдорлар камайтирилиб, бирламчи ҳужжатлар йўқотилади. Шунингдек, камомадларни яшириш сифатида инвентаризация далолатномаларида ушбу товарлар қолдиғи кўрсатилмайди, камомад эса аниқланмай қолади.

В) Товарсиз муомалаларни амлага оширганлиги учун ўзи жиноий жавобгарликдан чўчиб, бу ишни амалга оширади.

С) Ҳисобдаги товарларнинг табиий камайишини нотўғри акс эттиргани учун қолдиқларни камайтириб кўрсатади.

Д) Пул маблағлари билан ноқонуний муомалаларда фойдалангани учун ўз жиноятини инвентаризацияда яширади.

Е) Барча жавоблар тўғри.

25. Товарсиз муомалаларнинг асосий хусусиятм нимада акс этади?

А) Моддий жавобгар шахс ўғирлик қилиш мақсадида савдога келган товарларнинг бир қисмини кирим қилмайди.

В) Моддий жавобгар шахс шартнома асосида бир савдо корхонасидан иккинчи савдо корхонасига товарларни ўтказиш тўғрисидаги юк хатини тузади ҳамда унда ҳисоботда бўлмаган товарлар харажатини акс эттиради.

С) Моддий жавобгар шахс товарларнинг табиий камайишини ҳисобдан чиқаришни ҳисобда нотўғри акс эттириб, шу ҳисобдан жиноий ишга қўл уради.

Д) Моддий жавобгар шахс товарлар қолдиғини камайтириб кўрсатиш мақсадида чиқим ҳужжатларини ўзгартиради.

Е) Барча жавоблар тўғри.

26. Текширилувчи объектлар доирасига кўра, ҳисоб маълумотларининг текшириш усуллари қандай турларга ажратиш мумкин?

А) Алоҳида ҳужжатни текшириш ва ўзаро боғлиқ операцияларни акс эттирувчи ҳужжатларни текшириш

В) Айнан ёки ўзаро боғлиқ операцияларни акс эттирувчи ҳужжатларни текшириш ва бир турдаги бойликлар харажатини акс эттирувчи ҳужжатларни текшириш

С) Алоҳида, ўзаро боғлиқ операцияларни акс эттирувчи ҳамда бир турдаги бойликлар харажатини акс эттирувчи ҳужжатларни текшириш.

Д) Комплекс ва қисман текшириш

Е) Танлама, комплекс ва қисман текшириш

27. Инвентаризация рўйхатидаги маълумотларда бойликлар ҳисобдагидан ортиқча қолдиқ қолиш ёки ортиқча чиқиш қуйидаги ҳолатларнинг қай бирида ўз аксини топади?

А) Инвентаризация рўйхатидаги бойликларнинг ҳақиқий қолдиғига кўшиб ёзишга йўл қўйилганда

В) Моддий бойликларнинг қолдиғи камайтириб кўрсатилганда.

С) Кирим ҳужжатлари билан қабул қилинмаган бойликлар бўлса.

Д) Инвентаризация рўйхатидаги бойликларнинг номлари ва қийматлари нотўғри қайд қилинганда.

Е) Барча жавоблар тўғри.

28. Касса муомалаларини текшириш (инвентаризация қилиш) да қандай ҳужжатлар асос бўлади?

А) Юк хати, товар-транспорт накладной, банк кўчирмаси.

- В) Иш ҳақи тарқатиш қайдномаси, 2-журнал-ордер, материалларни қабул қилиш далолатномаси.
С) Касса кирим, чиқим ордерлари, 1-журнал-ордер, 1-А қайднома, банк кўчирмаси, касса дафтари.
D) Чек дафтарчаси, иш ҳақи тарқатиш қайдномаси, тўлов квитанциялар.
E) С ва D жавоблар тўғри.

29. 02-сонли шифр дебетида нима акс эттирилади? Банк кўчирмасида.

- A) Тўлов талабномалари билан хўжалик счётига келиб тушган маблағлар. B) Хўжалик счётида тўлов талабномалари асосида олинган маблағлар.
C) Хўжалик счётидан чек билан олинган нақд пуллар.
D) Хўжалик кассасидан ҳисоблашиш счётига келиб тушган нақд пуллар. E) Хўжаликнинг ҳисоб-китоби лимитланган чеклар бўйича тўланган пуллар.

30. Чек дафтарчалари қаерда сақланади ва қайси счётда акс эттирилади?

- A) Банкда сақланади ва 5520-счётда ҳисобга олинади.
B) Архивда сақланади ва балансдан ташқари 004-счётда ҳисобга олинади.
C) Бухгалтерияда сақланади ва 5520-счётда ҳисобга олинади.
D) Кассада сақланади ва балансдан ташқари 006-счётда ҳисобга олинади.
E) Ички аудиторда сақланади ва 5890-счётда ҳисобга олинади.

31. Қандай ҳолатларда амалдаги меъёрий ҳужжатларга мувофиқ камомадни ва ортиқчаликни бир бирига қоплаш мумкин?

- A) Бир даврда бир хил товарларда камомад ёки ортиқчалик аниқланганда. B) Бир моддий жавобгар шахс бўйича товарларда камомад ёки ортиқчалик аниқланганда.
C) Умумий ҳолатда товарлар бўйича камомад ёки ортиқчалик аниқланганда уларни бир бирига қоплаш мумкин эмас, чунки амалдаги меъёрларга мувофиқ келмайди.
P) Агар бир хилдаги товарларнинг ташқи кўринишида ўхшашлик бўлса.
E) A, B, D жавоблар тўғри. .

32. Савдо пуллари магазин кассасида тўла қабул қилинганлигини қачон ва қайси ҳужжатларда тасдиқланади?

- A) Савдо пуллари тўла қабул қилинганлиги товар жўнатувчи ва банк ҳужжати асосан тасдиқланади.
B) Савдо пуллари тўла қабул қилинганлиги товар сотиб олувчи ҳамда пудратчининг ҳужжатларига асосан тасдиқланади.
C) Бухгалтерия ҳужжатларида акс эттирилган савдо пули магазин кассасига тўла қабул қилинганлиги товар ва касса ҳисоботлари билан тасдиқланади.
D) Савдо пуллари тўла қабул қилинганлиги ҳисобдор шахс ва ишлаб чиқариш ҳисоботлари билан тасдиқланади.
E) Барча жавоблар тўғри.

33. Умумий овқатланиш корхоналари амалнетида суистеъмолларнинг қандай усуллари мавжуд?

- A) Ошхонада тайёрланган маҳсулотга белгиланган меъёрдан кам масаллик сарфлаш ҳисобига уларнинг ортиқчасини ҳосил қилиш.

- В) Ҳисобга олинмаган маҳсулотларни ташиб келтириш билан омборда маҳсулотларнинг ортиқчасини яратиш, ҳамда кейинчалик бу маҳсулотларни сотиш.
- С) Озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмолчига нақд пулга сотиб, тушумини кассага тўлиқ кирим қилмаслик.
- Д) Омборга товарларни тўлиқ ёки қисман кирим қилмаслик ҳамда камомад аниқланганда товарсиз ҳужжат тузиш, фойда ҳисобидан қоплаш.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

34. Умумий овқатланиш корхоналари товар масаллиқларини ва ишлаб чиқаришни ҳисобга олишни текширишда қандай ҳужжатлардан фойдаланилади?

- А) Ошхона маҳсулотлари харажат тўғрисидаги мудир ҳисоботлари ва уларга илова қилинган юк хатларидан.
- В) Ошхона маҳсулот реализация тўғрисидаги далолатномалар, меню ва забор варақаларидан
- С) Инвентаризация натижалари ва калькуляция карточкалари.
- Д) Маҳсулотларнинг қабул қилиниши ва сарфланишга ёзма қайдномалардан.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

35. Қурилиш ташкилотларида олиб бориладган бухгалтерия ҳисоби ишларини эксперт-бухгалтер томонидан текширилганда қандай номувофиқликларга дуч келиши мумкин?

- А) Қурилиш монтаж ишларининг таннархи тўғрисидаги маълумотлар бузиб кўрсатилиши мумкин.
- В) Фойда суммаси тўғрисидаги маълумотлар бузиб кўрсатилиши мумкин.
- С) Сарфланганлиги туфайли ҳисобдан чиқарилган материалларнинг миқдори ва суммаси тўғрисидаги маълумотларни бузиб кўрсатиш йўли билан ҳисобга олинмаган материалларнинг захирасини ҳосил қилиш.
- Д) Бажарилган ишлар кўрсаткичларини ошириб ёзилиши, шунингдек харажатларга чиқариб юборилган қурилиш материаллари, ҳисобланган иш ҳақи ва мукофотларни ортиқча чиқарилган маълумотларга мос келиши
- Е) Барча жавоблар тўғри.

36. Қайси асосий фондлар бўйича амортизация ҳисобланмайди?

- А) Маҳсулдор мол, буқа ва ҳўкизлар бўйича ҳисобланмайди.
- В) Кутубхона фондлари, ҳокимиятлар ва умумий овқатланишдаги шаҳар ободончилиги иншоотлари ҳамда автомобил йўлларига.
- С) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан консервацияга олинган асосий фондларга
- Д) Бутунлай амортизация қилинган асосий фондларга
- Е) Барча жавоблар тўғри.

37. Қурилишда эксперт-бухгалтерга қуйидаги материаллардан қайсилари тақдим этилади?

- А) Қурилиш монтаж ишларини бажариш тўғрисида далолатнома ҳамда кирим-чиқим юк хатлари, иш ҳақини ёзишга доир ҳужжатлар.
- В) Бўлим бошлиқларининг ҳисоботлари, юкларни қайд этиш дафтари, ишчиларнинг шахсий ҳисоблари
- С) Айланма ва қолдиқли қайдномалар, ҳисоб-китоб ва тўлов қайдномалари.
- В) Мемориал-ордерлар, журнал ордерлар, тафтиш ва далолатномалар.
- Е) Барча жавоблар тўғри.

38. Юк ташиш таннархи таркибида асосий харажат моддаси нимани ташкил этади?

- A) Иш ҳақи харажати
- B) Ижтимоий суғуртага оид харажат
- C) Амортизацияга оид харажат
- D) Моддий (ёқилғи) харажат
- E) Эҳтиёт қисмлар

39. Нефт маҳсулотлари қайси муддатларда инвентаризация қилиниши мумкин?

- A) Ҳар 3 ойда 1 марта инвентаризация қилинади
- B) Ҳар 6 ойда 1 марта инвентаризация қилинади
- C) Ҳар ойда 1 марта инвентаризация қилинади
- D) Йилига 1 марта инвентаризация қилинади
- E) Ҳар 2 ойда 1 марта инвентаризация қилинади

40. Қўшимча иш ҳақи ва мукофотларнинг тўғри ҳисобланганлиги қуйидаги ҳужжатларнинг қайси бирини текширишда аниқланади?

- A) Бухгалтерия ҳисоб-китоблари
- B) Маълумотлар
- C) Автотранспорт корхонасининг буйруғи
- B) Касаба уюшмасининг қарори ва тўлов ҳисоб-китоб қайдномалари.
- E) Барча жавоблар тўғри.

41. Мутахассис-бухгалтер зиддиятли вазиятларда сўроқларда қатнашиш ҳуқуқига эгами?

- A) Ҳа, бундай ҳолатларда айбланувчи сохта кўрсатмаларни бериши мумкин. Мутахассис-бухгалтер эса ёлғон гапирилаётганлигини фош этиш учун терговчига қўшимча саволларни тузади.
- B) Гувоҳлар берган кўрсатмалардан тонадилар. Шу вақтда мутахассис-бухгалтер айрим ҳужжатларни шарҳлаб беради.
- C) Мутахассис-бухгалтер зиддиятли вазиятларда сўроқларда иштирок эта олмайди. Чунки у керакли ҳужжатларни терговчига топширган бўлади.
- B) Мутахассис-бухгалтер тергов, суд томонидаи кўрсатилган вазифалардан четга чиқиш ҳуқуқига эга эмас.
- E) Барча жавоблар тўғри.

42. Мутахассис-бухгалтернинг сўроқ чоғидаги юзлаштиришда қатнашиши терговчига қандай амалий ёрдам бериши мумкин?

- A) Мутахассис иштирокисиз ўтказилган сўроқ натижасини баҳолашда унга тегишли ҳужжатлар билан танишиш имкони берилади.
- B) Юз берган талон-тарож ҳолларини аниқлашда кўрсатмаларнинг аҳамиятини белгилайди.
- C) Тергов қилинаётган талон-тарожда гумон қилинаётган шахсларнинг роли ва иштирок этиш даражасини аниқлайди.
- D) Қўшимча тергов ўтказишни режалаштиради ва кўрсатмаларнинг таҳлил доирасини кенгайтиради.
- E) Барча жавоблар тўғри.

43. Ҳужжатли тафтиш ҳажми, теранлиги ва тафтишчилар таркибига кўра неча турга бўлинади?

- A) Ялпи
- B) Комплекс ва ялпи
- C) Комплекс ва мавзувий

- D) Ялпи, комплекс ва мавзувий
- E) Ялпи, комплекс, танлама ва мавзувий

44. Қамров миқёсига кўра тафтиш неча турга бўлинади?

- A) Комплекс ва ялпи
- B) Ялпи ва танловли
- C) Ялпи ва мавзувий
- D) Ялпи ва комбинациялашган
- E) Ялпи ва такрорий

45. Суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлаш чоғида мутахассисни жалб этиш терговчига . . .

- A) Аниқ хулоса чиқариш имконини беради.
- B) Экспертиза тайинлаш учун қулай вақтни танлаш ҳамда уни ўтказиш учун материаллар етарли ёки йўқлигини аниқлаш имконини беради
- C) Экспертларга бериладиган саволларни малакали тарзда тузиш имконини беради.
- D) Экспертзани тезкорлик билан ўтказиш имконини беради.
- E) Барча жавоблар тўғри.

46. Экспертиза тайинлашгача бўлган босқичларда терговчилар 'эксперт-бухгалтерларга асосан қандай масалалар юзасидан мурожаат қилишлари мумкин?

- A) Аввало шу объектда тафтиш ўтказиш керак деган масалани қўядилар
- B) Мавжуд йиғилган материаллар бухгалтерия экспертизасини ўтказиш учун етарлими
- C) Экспертиза ўтказиш учун қанча вақт кетади ҳамда уни каерда ўтказиш мумкин.
- B) Моддий жавобгар кишилардан ҳамда бухгалтерия ходимларидан қандай масалаларни қай услубда аниқлаш мумкин.
- E) Барча жавоблар тўғри.

47. Тафтиш ҳужжатлари асосида мутахассис бухгалтер профилактик жиҳатдан қандай саволларга жавоб бериши мумкин?

- A) Корхонада ҳисоб-китоб ишлари қандай йўлга қўйилганлиги
- B) Ҳисоб-китоб ишлари пул маблағлари ва моддий қийматликлар талон-тарож қилинган вақтда аниқлаш имонини берадим.
- C) Моддий қийматликларни сақлаш, назорат қилиш тартиби амалдаги талабларга жавоб берадим.
- B) Ҳисоб-китоб қоидалари бузилган эмасми, агарда бузилган бўлса у нималарда кўринади
- E) Барча жавоблар тўғри.

48. Суд-бухгалтерия экспертизаси:

- A) Жиноий-фуқаролик иши мавжуд бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар ўтказилади.
- B) Жиноий-фуқаролик ишларида ўтказилади.
- C) Корхона фаолияти устидан юқори орган томонидан уларнинг методлари асосида ўтказилади.
- D) Уюшма томонидан ҳар йили бир маротаба молиявий ишлаб чиқариш фаолиятига ҳолисона баҳо бериш учун ўтказилади.
- E) Тўғри жавоб йўқ.

49. Эксперт-бухгалтер:

- A) Мансабдор шахс ёки жамоа ташкилотлари, тафтиш комиссиялари низомига мувофиқ тафтиш комиссиясининг аъзосидир.

- В) Судда ва дастлабки терговда гувоҳ сифатида сўроқларда қатнашади.
- С) Эксперт бухгалтер мансабдор шахс эмас, балки терговчи ёки суд қарори билан унинг аниқланмаси бўйича хулоса берувчи мутахассисдир.
- Д) Эксперт-бухгалтер хулоса бера туриб ҳеч кимга боғлиқ эмас.
- Е) Тўғри жавоб йўқ.

50. Қайси тизимдаги суд экспертизаси муассасаларида суд бухгалтерлик ва суд автотехник экспертизалар ўтказиш тайинланган?

- А) Ҳарбий қўмондонлик суд экспертизаси муассасаларида
- В) Ички ишлар вазирлиги бўлимларидаги суд экспертизаси муассасаларида
- С) Давлат солиқ қўмитаси суд экспертизаси муассасаларида
- Э) Адлия вазирлиги суд экспертизаси муассасаларида
- Е) А ва С жавоблар тўғри

**Ўзбекистон Республикасининг БХМСларига мувофиқ корхона
активларини режали инвентаризация қилишда қуйидаги муддатлар
белгиланган;**

<i>Инвентаризация объекти</i>	<i>Инвентаризацияни ўтказиш муддатлари</i>	<i>Қайси БХМСга мувофиқ</i>
Асосий воситалар	Икки йилда бир марта йиллик ҳисобот олдиндан	5 - сон БХМС, 19-сон БХМС
Кутубхона фонди	Беш йилда бир марта	5-сон БХМС, 19-сон БХМС
Товар-моддий бойлик- лар (ёқилғи, озиқ- овқатлар, қимматбаҳо металлардан ташқари)	Йилига камида бир марта	4-сон БХМС, 19-сон БХМС
Ёқилғи, озиқ - овқатлар	Хар чорақда	4-сон БХМС 19-сон БХМС
Қимматбаҳо металлар	Тармоқ йўриқномасига мувофиқ белгиланган муддатлардан	Маҳсус йўриқнома
Пул маблағлари, Пул эквивалентлари ва хужжатлари	Хар ойда бир марта	12-сон БХМС 19-сон БХМС
Ҳисоб-китоблар	Бир марта йиллик ҳисобот олдиндан	19-сон БХМС

**Молиявий ҳисоботлар шакллари тўлдириш Тартибига мувофиқ
молиявий ҳисоботнинг таркиби ҳисобот давлари бўйича ўз ичига
қуйидаги ҳисобот шакллари олади.**

<i>Ҳисобот турлари</i>	<i>Ҳисобот шакллари</i>
ЙИЛЛИК	<ol style="list-style-type: none"> 1. 1-сонли шакл "Бухгалтерия баланси" 2. 2-сонли шакл "Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот" 3. 3-сонли шакл "Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот" 4. 4-сонли шакл "Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот" 5. 5 - сонли шакл "Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот" 2а-сонли шакл "Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотнома" 6. 7-26-сонли шакл "Корхонанинг молиявий-иқтисодий ҳолати тўғрисида маълумотнома" 7.
Ярим йиллик	<ol style="list-style-type: none"> 1. 1-сонли шакл "Бухгалтерия баланси" 2. 2-сонли шакл "Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» 4-сонли шакл "Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот" 3. 2а-сонли шакл "Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотнома" 4.
Чораклик	<ol style="list-style-type: none"> 1. 1- сонли шакл "Бухгалтерия баланси" 2. 2-сонли шакл "молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот" 2а-сонли шакл "Дебиторлик ва кредиторлик қаризлари тўғрисида маълумотнома" 3.

Асосий адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.:” Адолат”1992
2. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги“ Қонуни. 1996 йил 12 сентябр, “ Халқ сўзи“ газетаси.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори “Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларнинг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом” 1999 йил 5 феврал.
4. Молиявий ҳисоб. Т.”КАРАНА” ва “ПРАГМА” корпорациялари. Т.: 2000-2001.
5. Остонақулов М “Бухгалтерия ҳисоби назарияси”, Т. «Ўқитувчи» 1993.
6. Хасанов Б, Бобобеков Б. «Бухгалтерия ҳисоби назарияси, методик қўлланма». ТДИУ. 2000.
7. Хошимов Б, Хасанов Б, «Бухгалтерия ҳисоби назарияси кўргазмали қўлланмалар мажмуаси», ТМИ-1993.
8. Қодирхонов С,Б ва бошқалар. «Бухгалтерия назарияси бўйича масалалар тўплами», Т.Д.И.У 1996.
9. Янги счётлар режаси, Бухгалтерлар ва аудиторлар ассоциацияси, 2002.
10. Юлдашев С, Хошимов Б, Муҳаммад Салим. Основы бухгалтерского учета, Т.Д.И.У. –1997.
11. Сотиволдиев А, Иткин Ю , «Бухгалтерия ҳисоби» Т.:ПБ ва АА-2002, 1 ва 2-томлар.
12. Каримов А. А. Исломов Ф. Авлоқулов. А. “Бухгалтерия ҳисоби” Шарқ нашриёти. 2004
13. А.С. Сотволдиев , Ю.М.Иткин «Замонавий бухгалтерия ҳисоби» Тошкент 2002 й I II том .
14. Б.А. Хасанов «Бошқарув ҳисоб: назария ва услубиёт» Молия нашриёти, Тошкент, 2003 й
15. Пардаев А. «Бошқарув ҳисоби» Академия нашриёти Тошкент 2002 й
16. Джумамуродов Ш.Я. «Ревизия по требованию следственных органов» Т.: Изд. МВД Узбекистана, 1987 г

Қўшимча адабиётлар:

1. Нидлз .Б, Андерсон. Х, Колдуэлл. Д «Принципы бух-галтерского учета» (под. Ред В. соколова), М.: «ФиС», 1994 г.
2. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари (БХМС) Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг ойлик нашрлар тўплами. 2000-2002.
3. Ибрагимов А. Каримов А. «Хориж сармоялари бухгалтерия ҳисоби» Т.: Ўзбекистон 1999 й.